

Ірина МАТЯШ (Київ)

АРХІВНА ТА РУКОПИСНА УКРАЇНКА В КАНАДІ

Поняття “архівна українка” було запроваджено/повернуто до наукової історичної лексики на початку 1990-х рр. Цьому сприяла низка чинників. По-перше, ментальний чинник в умовах відновлення державної незалежності України орієнтував українське суспільство на незаангажоване осягнення історії, а відтак зумовлював необхідність розширення джерельної бази таких студій. По-друге, науковий чинник на тлі подолання штучних обмежень окремих напрямів археографічних, архівознавчих, джерелознавчих досліджень та активного формування інформаційного суспільства стимулював розроблення концепції створення інформаційної системи, яка б акумулювала інформацію про документи з історії України та українців, що зберігалися не лише в географічних межах нашої держави. По-третє, культурний чинник актуалізував потребу духовного відродження українства, яке тривалий час перебувало в шорах ідеологічних обмежень.

Актуалізації терміна “україніка” сприяли відродження діяльності Археографічної комісії АН УРСР і проведена нею Всеукраїнська нарада “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” (Київ, грудень 1988), а також обговорення питання про загальну концепцію українки під час Першого конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, вересень 1990), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття “україніка” на всю бібліотечну архівну та музейну документну спадщину України¹. З відкриттям на базі Археографічної комісії Інституту української археографії (нині – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) підготовка міжвідомчою групою у складі співробітників Академії наук України (Інститут української археографії, Інститут рукопису ЦНБ АН УРСР) та Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, набула першочергового значення у плані роботи інституту вже на 1991 р. Тоді науково-інформаційним відділом Інституту української археографії АН України (завіду-

¹ Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна українка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 54–55.

вач – Василь Ульяновський) було складено програму виявлення, обліку описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації з документальних джерел з історії України, репрезентовану на Міжвідомчій розширеній нараді з обговорення програми “Архівна та рукописна україніка” (Київ, жовтень 1991). Розробники програми врахували досвід канадських та американських архівістів зі стандартизації описів та інших рівнів узагальнення інформації (на рівні колекції архівосховища)². У процесі підготовки програми “робочий” термін “писемна україніка”, первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються усіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутували на її території), зафіксовані різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутували поза її межами³, було замінено терміном “архівна україніка”. Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з терміном “писемна україніка”, який, на думку колективу розробників програми, мав відмежувати все, що не є документами в класичному розумінні, від друкованих видань. Така заміна, попри уточнення значення, мала певну ваду, бо орієнтувала переважно на документи, що зберігаються в державних архівах. У ході дискусії під час наради термін було доповнено запропонованим Любов’ю Дубровіною терміном “рукописна україніка” з огляду на специфіку такого документного масиву, як рукописні книги, відмінні методики їх описування порівняно з архівними документами та традиції комплектування рукописних відділів бібліотек. Відтак термін “архівна та рукописна україніка” міг адекватно репрезентувати поняття про синтетичний комплекс документів, інформація яких повноцінно відтворює історичний і культурний розвиток України та духовне життя українського народу. Після обговорення на нараді, доопрацювання редколегією в складі Любові Дубровіної (ЦНБ АН України), Костя Новохатського (Головархів України), Василя Ульяновського (ІУА АН України) та схвалення на спільному засіданні дирекції ІУА та Інституту сходознавства за участю Павла Соханя, Омеляна Пріцака та Геннадія Боряка, в травні 1992 р. Державний комітет з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України затвердив Державну програму “Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності”, окремі проекти якої мали безпосереднє відношення до виявлення, обліку та наукового описування українських архівних документів за межами України: “Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації”, “Історія України в зарубіжних джерелах ХІХ – початку

² Дубровіна Л. А. “Архівна та рукописна україніка”: до проблеми об’єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка”. – К., 1996. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Зб. наук. праць. – С. 43.

³ Архівна та рукописна україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік зарубіжжя: перший варіант програми // Архівна та рукописна україніка: матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми “Архівна та рукописна україніка” (Київ, 17 жовтня 1991). – К., 1992. – С. 9.

XX ст.”, “Архів українського звукозапису”. Згідно з Програмою “Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації” до обсягу поняття “архівна та рукописна україніка” було віднесено:

- матеріали, що безпосередностосуються всіх сторін життя населення України в минулому і зафіксовані різними системами письма на будь-яких матеріальних носіях;
- матеріали, що побічно пов’язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- матеріали, що не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;
- матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- матеріали з української тематики, що виникали і побутували за межами України;
- відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховища колекцій зібрань України та поза її межами⁴.

У середині 1990-х рр. рубрики “Архівна україніка” з’явилися в журналі “Архіви України”, науковому щорічнику “Студії з архівної справи та документознавства”, археографічному щорічнику “Пам’ятки”.

1993 р. до співрозробників проекту (Інститут української археографії АН України, Інститут рукописів ЦНБ та Головархів при Кабінеті Міністрів України) приєдналися Міністерство культури України та Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, а 1994 р. було підписано угоду про спільне виконання Гарвардським українським науковим інститутом (США), Академією наук України, Головархівом України та Міністерством культури України спеціального міжнародного проекту “Українська археобібліобаза”⁵.

1994 р. до розроблення програми долучився щойно створений Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. За участю співробітників інституту було підготовлено та видано складову проекту археобібліобазу – довідник “Архівні установи України” (К., 2000 – перший випуск) та “Архівні установи України: державні архіви”, т. 1 (К., 2005 – другий випуск, розширений і доповнений), укладено методичні рекомендації щодо реєстрації документів архівної україніки, підготовлено український переклад Загального міжнародного стандарту архівного описування, укладено бібліографію з цієї проблеми.

Проблеми реєстрації архівної україніки знайшли відображення в Державній програмі “Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення”, прийнятій у червні 1999 р.

⁴ Архівна та рукописна україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Там само. – С. 51–52.

⁵ Лозицький В. С., Боряк Г. В., Дубровіна Л. А. Національна архівна інформаційна система України “Архівна та рукописна україніка” // Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна україніка”. – Вип. 1. – С. 13.

У січні 2001 р. було прийнято рішення Колегії Державного комітету архівів України “Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України”, спрямоване, зокрема, на створення програми виявлення архівної україніки за межами України на період з 2001 по 2010 р. Однак практичного завершення такої роботи у вигляді спеціальних довідників та баз даних про архівну україніку в конкретних країнах із об’єктивних причин досі не відбулося.

Питання про створення уніфікованого (центрального) каталога українських архівних зібрань розглядалося і зарубіжними науковцями. У середині 1990-х рр. стан і перспективи розвитку українських архівів у Канаді обговорювалися архівістами й науковцями з Провінційного архіву Альберти, Українсько-канадського архіву-музею Альберти в Едмонтоні, Катедри української культури та етнографії ім. Гуцуляків на круглому столі “Архіви як засіб для розвитку громади”, що відбувся під час роботи наукової конференції “Студії з української культури та етнічності: Академічні та громадські перспективи” (26–28 квітня 1996 р., Едмонтон, Альберта). Результати дискусії засвідчили потребу створення належних реєстрів українських архівів.

21-а Українознавча конференція в Іллінойському університеті в Урбан-Шампейн (19–20 липня 2002 р.) спеціально присвячувалася стану й перспективам українських архівів у Північній Америці. Згідно з рішенням конференції було створено Комісію з координування українських архівів Північної Америки, а її головним завданням визначено розроблення анкети-запитальника та збирання основних відомостей про архівну та рукописну україніку для підготовки “Довідника українських архівів Америки і Канади”.

Менше року по тому, 19–20 березня 2003 р., з ініціативи Конгресу українців Канади у Вінніпезі в Коледжів. Андрія Університету Манітоби відбувся симпозиум, присвячений питанням збереження і розвитку українських канадських архівів як важливого ресурсу для створення “узагальненого портрета” багатокультурного канадського суспільства. Склад учасників конгресу був досить представницьким і репрезентував більшість зацікавлених установ: Канадський інститут українських студій (Ярослава Балан, Андрій Макух), Центр українсько-канадських студій, Університет Манітоби, Вінніпег (д-р Денис Глинка, д-р Олександра Павловська), відділ історичних пам’яток та культурних закладів Міністерства громадського розвитку Альберти, Едмонтон (Радомир Білаш), Провінційний архів Альберти, Едмонтон (Ірена Єнджовська), Конгрес українців Канади, Вінніпег (Остап Скрипник), Українсько-канадський дослідчий та документаційний центр, Торонто (Іроїда Винницька), Архів Української католицької архієпархії, Вінніпег, та Осередок української культури і освіти (Глорія Романюк), Національний архів і бібліотеку Канади, Оттава (Мирон Момрик), Український фольклорний центр Університету Альберти, Едмонтон, та Українсько-канадський архів-музей Альберти (д-р Андрій Нагачевський), Степовий центр української спадщини (д-р Наталія Шостак), Український музей Канади, Саскатун (Жанет Пребушевська-Данилюк), Архів Української Православної Церкви в Канаді, Вінніпег (Володимир Сеньчук). У роботі конгресу брали участь і незалежні консультанти Стив При-

стуга, Орест Т. Мартинович (Вінніпег), д-р Роберт Климаш (Оттава), д-р Орест Кругляк (Торонто). Виступи учасників мали самостійне наукове значення, оскільки висвітлювали маловідому інформацію про архівні збірки й торкалися актуальних проблем існування та забезпечення збереженості українських архівів. Ухвала зібрання констатувала необхідність проведення повного огляду українських архівів у Канаді з метою позитивного впливу на суспільну свідомість та забезпечення збереженості безцінних джерел до історії українців у Канаді. Йшлося також про потребу створення при якомусь університеті центру підготовки архівістів для різних етнокультурних груп Канади⁶. Однак розпочата шляхетна справа також не знайшла завершення.

Головною перешкодою на шляху до виконання цих програм стали банальні ресурсні проблеми: брак коштів на дослідження, копіювання документів тощо та висококваліфікованих фахівців зі знанням іноземних мов для реалізації проєктів. Поодинокі результати цієї царині досягалися передусім співпраці інститутів НАН України із зарубіжними партнерами. Широку програму підтримки досліджень українських науковців у канадських архівах започаткував у середині 1990-х рр. Канадський інститут українських студій Університету Альберти (м. Едмонтон, Альберта). Щасливою нагодою детального ознайомлення з українськими фондами канадських архівів автор цієї статті також завдячує науковому стажуванню в Канадському інституті українських студій у вересні–грудні 2006 р. Принагідно висловлюємо щирю подяку за сприяння в архівних пошуках д-ру Богдану Кліду, д-ру, проф. Сергію Плохю, Радомиру Білашу, Ірені Єндровській (Едмонтон), Андрієві Макуху, д-ру Роману Сенькусю, Іроїді Винницькій (Торонто), Мironу Момрику (Оттава), д-ру Роману Єренику, Софії Качорта Оресту Мартиновичу (Вінніпег) та Посольству України в Канаді.

До історіографії питання

Перші кроки щодо реєстрації документів українського походження та створених канадськими українцями було зроблено в Канаді. Розширенню інтелектуального доступу до документів пов'язаних з історією України та українців, сприяло створення 1972 р. при Рукописному відділі Національного архіву Канади (тепер Національний архів і бібліотека Канади – National Archives and Library of Canada, Оттава, Онтаріо) Національного етнічного архіву, реформованого 1989 р. в Багатокультурну архівну програму (Multicultural Archives Program). Федеральна політика багатокультурності у двомовному середовищі, офіційно визнана Урядом Канади в жовтні 1971 р. провідною в гуманітарній сфері, сприяла повноцінному розвитку всіх національних спільнот, які населяли Канаду. Визначальну роль вона відіграла і в забезпеченні збереженості документів, утворених представниками (особами/установами) різних етнокультурних громад. Організація державного зберігання таких архівів гарантувала об'єктивне дослідження історії українських, польських, німецьких, угорських, інших груп у Канаді та їхнього внеску

⁶ Розумний Я. Українські архіви Вінніпегу // Український історик. – 2006. – Р. 43. – Ч. 1–3. – С. 254–263.

в розбудову канадського суспільства. Одним із перших надходжень до Національного архіву Канади від українських організацій було передання частини документів Комітету українців Канади.

Вагомий внесок у виявлення, упорядкування та описування “українських” фондів/збірок/колекцій та залучення їх інформації до наукового обігу зробив відомий канадський архівіст Мирон Момрик. У 1984 р. побачив світ упорядкований ним довідник про українські фонди в Національному архіві Канади⁷, який став першим довідником про архівну та рукописну україніку в Канаді (на рівні “всеняціонального”⁸ архівосховища). Довідник містив інформацію про збірки аудіовізуальних та картографічних документів а також анотації до 57 колекцій та зібрань і 39 назв фондів. Крім того, Мирон Момрик підготував зокрема, ґрунтовні описи колекцій Катерини Антонович⁹ (1985), Олени Кисілевської¹⁰ (1985), відомого громадського діяча, дипломатичного працівника, публіциста Андрія Жука¹¹ (1986), Українсько-канадської асоціації ветеранів (1988)¹².

Упродовж 1980-х рр. переважно більшість архівних довідників про зібрання українського походження та утворені етнічними українцями було підготовлено й видано за фінансової підтримки утвореного 1976 р. КІУСу (м. Едмонтон, Альберта). Окрім підготовлених Мироном Момриком (у тому числі в співпраці з Д. Совтисом та В. Головачем) описів фондів, побачили світ архівні довідники про картографічне зібрання у фондах Альбертського університету¹³, матеріали до родинної історії¹⁴, про збірку Асоціації добробуту українських емігрантів св. Рафаїла в Канаді¹⁵, колекції Євгена Бачинського, Івана Боберського, Михайла Лучковича¹⁶ та ін. До українських дослідників ці важливі довідкові видання до

⁷ *A Guide to Sources for the Study of Ukrainian Canadians* / Ed. by Myron Momryk. – Ottawa, 1984. – 42 p.

⁸ *Момрик М.* Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // *Архіви України* – 1995. – № 1–3. – С. 81.

⁹ *Sowtis D., Momryk M.* The Kateryna Antonowych Collection. – Edmonton, 1985. – 28 p. – (Research Report; № 13).

¹⁰ *Sowtis D., Momryk M.* The Olena Kysilewska Collection. – Edmonton, 1985. – 36 p. – (Research Report; № 12).

¹¹ National Archives of Canada. Manuscript Division. The Andry Zhuk Collection MG 30, C 167. Finding Aid № 1663 / Prep. by Myron Momryk, National Ethnic Archives. – Ottawa, 1986. – 241 p.

¹² The Ukrainian Canadian Veterans Association Collection. National Archives of Canada, MG 28, V 119: Finding Aid / Prepared by Wiktoria Holowacz and Myron Momryk. – Edmonton, 1988. – 27 p. – (Research Report; № 20).

¹³ *Friesen Paul T.* “Ukrainian Lands” Maps in the University of Alberta Map Collection: A Cartobibliography. – Edmonton, 1988. – 44 p. and 21 appendices. – (Research Report; № 24).

¹⁴ *Himka John-Paul, Swyrjpa Frances A.* Sources for Researching Ukrainian Family History. – Edmonton, 1984. – 37 p. – (Research Report; № 6).

¹⁵ *Iwanus J., Senchuk W.* The St. Raphael’s Ukrainian Immigrants Welfare Association of Canada Collection. – Edmonton, 1988. – 22 p. – (Research Report; № 21).

¹⁶ The Batchinsky Collection Carleton University Library: Finding Aid / Prepared by John S. Jaworsky and Olga S. A. Szkabarnicki; Ed. by Jeremy Palin. – Edmonton, 1995. – 101 p. – (Research Report; № 47); The Iwan Boberskyj Archival Collection. Ukrainian Cultural and Edu-

відновлення державної незалежності України потрапляли переважно приватним шляхом, а згодом – зі значним запізненням (у другій половині 1990-х рр.) до бібліотек України (зокрема до відділу “Зарубіжна україніка” Національної бібліотеки України імені В. Вернадського). Упорядкуванню українських та українсько-канадських фондів сприяла проведена КІУСом у 1980-х рр. гуманітарна акція з організації програми “архівного підмайстерного навчання” для студентів упродовж літніх місяців з метою подальшого виконання ними такої роботи в громадах¹⁷. Не менш важливе значення мала й “Архівна програма” КІУСу 1982–1983 рр., реалізована з метою описування архівних колекцій їх мікрофільмування та страхування. Головним об’єктом програми стали зібрання усної історії, сформовані як окремими особами, так і українськими установами в Канаді.

Перше українсько-канадське довідкове видання в цьому напрямі – попередній анований перелік “Архівні матеріали з історії України в Канаді” – підготував 1990 р. на замовлення Археографічної комісії АН УРСР тодішній директор КІУСу проф. Богдан Кравченко¹⁸. Стислий анований довідник репрезентував інформацію про 21 колекцію, що зберігалася в двох державних архівах (Національному архіві Канади, Провінційному архіві Альберти), двох бібліотеках (бібліотеці Карлтонського університету, бібліотеці Альбертського університету) та у двох громадських організаціях (Осередку української культури і освіти, Канадсько-українськомудокументаційному та дослідчому центрі). Видання започатковувало серію “Зарубіжна архівна україніка” і присвячувалося I Конгресові Міжнародної асоціації україністів. Упорядник поставив за мету стисло подати основну інформацію про склад включених до видання фондів/колекцій, відомості про життя та діяльність або історію фондоутворювачів, бібліографічні відомості про довідкову літературу щодо окремих фондів, зібрань та колекцій.

2000 р. вперше в Україні проф. Юрій Мицик опублікував укладений архівістом консисторії Української Православної Церкви в Канаді Володимиром Сеньчуком опис фонду митрополита Іларіона (І. Огієнка)¹⁹. Ця публікація довідкового характеру сприяла активізації досліджень життя й діяльності Івана Огієнка й передруковувалася в інших виданнях.

Окрім довідкових видань, у період від початку 1970-х рр. до 2006 р. включно інтерес до архівної україніки в Канаді засвідчували статті канадських (Проїда Герус-Тарнавецька, Надія Казимира, Мирон Момрик, Андрій Макух, Ярослав Розумний, Франческа Свиріпа), а від початку 1990-х рр. – українських (Ігор Гирич, Ярослав Дашкевич, Марина Палієнко, Георгій Папакін, Ігор Срібняк, Микола Тимошик, Ірина Тюрменко) та польських (Анна Крохмаль) авторів. Увага

cational Centre, Winnipeg: Finding Aid / Prepared by Jaroslaw Iwanus and Wolodymyr Senchuk. – Edmonton, 1988. – 9 p. – (Research Report; № 23); The Michael Luchkovich Collection / Prepared by Serge Cipko. – Edmonton, 1992. – [14] p. – (Occasional Research Reports. Research Report; № 49). [Українсько-канадський архів та музей Альберти].

¹⁷ Момрик М. Українські архівні збірки при Національному архіві Канади. . . – С. 82.

¹⁸ Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анований перелік / Уклад Богдан Кравченко – К.; Едмонтон, 1990. – 38 с.

¹⁹ Див.: Болохівщина: Земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 269–274.

дослідників переважно зосереджувалася на оглядах однієї збірки чи колекції (Андрія Жука, митрополита Іларіона, Дмитра Донцова), відображенні конкретної проблеми в документах канадських архівів, рідшими були статті узагальнюючого характеру. Такі публікації мали надзвичайне джерельне значення, особливо, якщо ґрунтувалися на інформації, почерпнутій не з довідників (у будь-якій формі), а в результаті безпосереднього ознайомлення автора з тією чи іншою колекцією.

Так, ґрунтовне дослідження Іроїди Герус-Тарнавецької кириличних рукописів у бібліотеках та приватних зібраннях Канади, опубліковане в “Ювілейному збірнику Української Вільної Академії Наук” (Вінніпег, 1976)²⁰, не лише містило матеріал великого наукового значення і новизни, а й відкривало перспективний напрям українознавчих досліджень. За результатами обстеження 79 бібліотек (у тому числі двох національних – в Оттаві та Монреалі), 17 бібліотек університетів і коледжів, 15 публічних бібліотек, 26 бібліотек інших установ, 21 приватного зібрання авторка виявила 52 рукописні книги і стародруки, а також окремі неопубліковані твори видатних українців: Івана Франка, Богдана Лепкого, Осипа Маковея. Переважну більшість слов’янських кирилических рукописних книг XII–XIX ст. було виявлено в зібраннях митрополита Іларіона (Вінніпег, Манітоба), Олександра Колесси (Торонто, Онтаріо), музею та бібліотеки монастиря отців Василіан (Мондера, Альберта). Найстарішим із віднайдених текстів був фрагмент пергамена XII ст. “Діань Апостолів” (“Apostol Khrystynopo”). На підставі детального джерелознавчого аналізу виявлених рукописів дослідниця дійшла висновків про те, що всі вони репрезентують південнослов’янську традицію, мають переважно релігійний характер і свідчать про стійку традицію копіювання у XVIII ст. Цінну частину публікації склав перелік слов’янських кирилических книг із детальним описом та вказівкою на місце зберігання.

Залученню до наукового обігу рукописів видатних українців прислужилися Осередок української культури і освіти та Українська Вільна Академія Наук у Канаді (Вінніпег, Манітоба). Публікація у 1947–1948 рр. спогадів видатного українського композитора Олександра Кошиця²¹ стала першим археографічним проектом створеного 1944 р. Осередку української культури і освіти. До підготовки першої частини видання було залучено дружину митця – Тетяну Кошиць, другу частину спогадів підготували до друку Т. Кошиць, Ф. Коссар та д-р П. Маценко. Упродовж 1952–1974 рр. осередок реалізував ще один “кошицівський” проект – видання його записів про подорож Української республіканської капели країнами Європи та Америки, підготовлених Т. Кошиць, В. Мартинцем та П. Маценком²². У середині 1960-х рр. у серії “Літопис УВАН” побачили світ спогади

²⁰ *Gerus-Tarnawecy I. Cyrillica Canadiana: Cyrillic Manuscripts in Canada* // Ювілейний зб. Української Вільної Академії Наук в Канаді / Упор. О. Герус, О. Баран, Я. Розумний – Вінніпег, 1975. – Р. 522–540.

²¹ *Кошиць О.* Спогади. – Вінніпег, 1947. – Ч. I; Вінніпег, 1948. – Ч. II. – С. 367, 272.

²² *Його ж.* 3 пісню через світ. Подорож Української республіканської капели. – Вінніпег, 1952. – Т. I. – 194 с.; 3 пісню через світ. Із “Щоденника” О. Кошиця. – Вінніпег, 1970. – Т. II. – 119 с.; 3 пісню через світ. Із “Щоденника” О. Кошиця. – Вінніпег, 1974. – Т. III. – 184 с.

Катерини Антонович²³ – емоційно насичені стислі розповіді про дитинство та юність у Харкові, перші відвідини Києва, родину Алчевських, знайомство з майбутнім чоловіком – Дмитром Антоновичем (“Мухою”). Такі видання мали істотне джерельне значення не лише для вивчення діяльності конкретних персоналій, а й для дослідження внеску українців у світову культуру

Детальний аналіз колекції фотографій, зроблених Миколою Гавінчуком, що зберігаються у Провінційному архіві Альберти, здійснила Франсіс Свиріпа. Фотодокументи хронологічні межі яких визначаються 1920-ми–1950-ми рр., дослідниця справедливо назвала “незрівнянним візуальним записом” подій українського життя в східно-центральной частині провінції Альберти. За її підрахунками, в Провінційному архіві Альберти загалом зберігається 12 тисяч цінних фотодокументів (портретів, фотографій весіль, ювілеїв, похоронів), у тому числі близько 4 тисяч – із сільської місцевості. Ці історичні джерела заслуговують на спеціальне вивчення.

Утім, праці канадських науковців до початку 1990-х рр. на теренах України залишалися маловідомими. Натомість роботу українських дослідників у канадських архівах у переважній більшості випадків унеможлилювали “фінансово-просторові” труднощі. Відтак інформація, залучена в будь-який спосіб до наукового обігу, не лише розширювала уявлення про архівну україніку в Канаді, а й сприяла стиранню багатьох білих плям нашої історії, з’ясуванню не відомих в Україні фактів життя та діяльності видатних українців. Істотну допомогу в реалізації дослідницьких проектів надавав Канадський інститут українських студій. Започаткування КІУСом у 1990-х рр. спеціальних стипендій і програм для українських науковців сприяло безпосередньому ознайомленню їх із фондами канадських архівів. Результатом стала низка наукових публікацій та видань, залучення до наукового обігу відповідної архівної інформації першого й другого рівнів.

Серед перших після відновлення державної незалежності України згадок про українські архіви в Канаді слід назвати інформацію відомого вченого зі США Тараса Гунчака про перевезення з Франції до Оттави архіву Українського центрального комітету та оцінку його як “надзвичайно важливого” “для пізнання українського життя на західноукраїнських землях”²⁴. У контексті огляду українських документних комплексів, що зберігаються в архівах Австрії, Німеччини, Великобританії, Франції, Італії та США, автор називає три установи, де зберігаються документи про Україну: Канадський інститут українських студій в Едмонтоні, Український документальний центр у Торонто, Державний архів у Оттаві. Враховуючи, що на той час уже побачили світ довідники Мирона Момрика й Богдана Кравченка та неточність поданих назв установ, ця згадка не мала впливу на розвиток досліджень архівної та рукописної україніки в Канаді.

Кількома роками пізніше стислий огляд згаданого американським ученим фонду Українського Центрального Комітету в Національному архіві Ка-

²³ Антонович К. З моїх споминів. – Вінніпег, 1965. Ч. 1. – 31 с. – Серія: Літопис УВАґ, ч. 23; її ж. З моїх споминів. – Вінніпег, 1966. Ч. 2. – 80 с. – Серія: Літопис УВАґ, ч. 24.

²⁴ Гунчак Т. Україна ХХ сторіччя в зарубіжних архівах // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 141.

нади подав у “Матеріалах засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні” відомий львівський історик Ярослав Дашкевич²⁵. Попри те, що увага дослідника зосереджувалася на проблемах польсько-українських стосунків у 1941–1944 рр., стаття містила цінні завваги щодо кількісного складу та змісту фонду, стану документів. Наголошувалося на тому, що на частині документів прізвища та посади осіб, пов’язаних із УЦК, “замазані чорною фарбою або вирізані ножицями”²⁶. Учений переконливо довів джерельну значущість документального комплексу вказавши на необхідність публікації документів, що містяться в ньому.

Цінну інформацію про історію формування (реалізацію Багатокультурної архівної програми) і склад українських зібрань у Національному архіві Канади містили виступ Мирона Момрика на Другому Міжнародному конгресі українців у Львові (1993)²⁷ та ґрунтовна стаття в журналі “Архіви України” (1995). Серед найповніших та найінформативніших автор назвав колекції Михайла Єремєєва, Андрія Жука, Іллі Витановича, Євгена Вертипороха, Дмитра Донцова, Володимира Кубійовича, Василя Авраменка, Юрія і Наталії Русових. Мирон Момрик вперше поставив питання про можливість повернення в Україну архіву Андрія Жука та анонсував передавання архіву Українського Національного Уряду в екзилі.

Факт початку інкорпорації українських архівних збірок із Національного архіву Канади до Національного архівного фонду України зафіксовано в статті Георгія Папакіна про передавання колекції мікрофільмів з документів консулатів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.²⁸ до Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Автор детально описав склад колекції, кількісні параметри якої – 4 тисячі паспортів та 11 тисяч посвідчень, свідоцтв, інших документів про народження, хрещення і смерть, хронологічні межі – 1900–1920 рр. Відтак обґрунтованим був висновок про важливість цього зібрання для генеалогічних досліджень, які тоді почали помітно активізуватися. Георгій Папакін справедливо наголосив на необхідності враховувати поліваріантність українських прізвищ, почасти невірно зафіксованих у російських паспортах і записаних канадськими урядовцями зі слів неграмотних емігрантів, та приймання російськими підданими англійських прізвищ, що ускладнювало генеалогічні пошуки.

²⁵ Дашкевич Я. Документи Українського Центрального Комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995–1997. – С. 157–159.

²⁶ Там само. – С. 158.

²⁷ Момрик М. Українські архівні збірки при Національному архіві Канади... – С. 79–87; Момрик М. The Ukrainian Archival Collections at the National Archives of Canada / Другий Міжнародний конгрес українців. Історія. Доповіді і повідомлення. Львів, 22–28 серпня 1993 р. – Львів, 1994. – Ч. II. – С. 187–194.

²⁸ Папакін Г. В. Колекція мікрофільмів з Національного архіву Канади // Архіви України. – 1995. – № 4–6. – С. 92–96.

Стислий огляд українського картографічного матеріалу в Канаді опублікувала 1999 р. Уляна Кришталович, зосередивши увагу на колекції атласів і карт із відділу картографії бібліотеки Альбертського університету та з приватної колекції Івана Лисяка-Рудницького в Архіві Альбертського університету²⁹. Серед особливо цінних дослідниця назвала колекцію старовинних карт України періоду козаччини: “Magni Ducatus Lithuaniae” (1613), “Ukrainae quae Kiovia” (1569), “Amplissima Ukrainae Regio” (1728). Водночас у статті вказувалося на наявність у бібліотеці Альбертського університету рідкісних видань: “Атласу України і суміжних країн” (1936) Володимира Кубійовича “Історичного атласу України” (1980) Любомира Винара та Івана Теслі. Цінність огляду полягала передусім у його новизні для українських дослідників.

Серед публікацій, присвячених окремим архівним збіркам, превалюють статті про колекцію Андрія Жука в Національному архіві Канади та зібрання Івана Огієнка в Архіві Української православної церкви в Канаді у Вінніпезі. Вперше склад колекції Андрія Жука на підставі укладеного Мироном Момриком опису висвітлили для українських читачів Марина Палієнко та Ігор Срібняк у статті “Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України”³⁰ (1999). Грунтовні публікації з цього питання подав Ігор Гирич 2002 р. (альманах “Молода нація”) та 2004 р. (Збірник наукових праць “До джерел” на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя)³¹. В обох текстах автор не лише окреслив склад і зміст колекції але й висвітлив основні етапи життя та діяльності Андрія Жука (в другій статті значно детальніше) та долю його архіву. Заслуговують на увагу висновки дослідника щодо матеріалів, які потребують першочергової публікації. Йдеться передусім про щоденник Андрія Жука та його листування з діячами РУП–УСДРП: Левом Юркевичем, Миколою Поршем, Володимиром Винниченком, В’ячеславом Липинським, неопубліковані праці Андрія Жука з історії Лубенщини.

Власне Ігор Гирич зробив перші вагомі кроки в публікації невідомих рукописів Андрія Жука 2002 р. в рубриці “Архів” 3 (24) числа альманаху “Молода нація”, спеціально присвяченого діяльності цього громадсько-політичного діяча, він опублікував великі фрагменти спогадів Жука, дві його автобіографії, нотатки про Всеукраїнську національну раду, “платформу” Союзу визволення України, листи до Симона Петлюри³². У цьому ж числі опубліковано дві статті Андрія

²⁹ Кришталович У. Карти України XVII–XVIII ст. в архівах та бібліотеках Канади // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ... – С. 216–217.

³⁰ Палієнко М., Срібняк І. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки 3б. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 168–175.

³¹ Гирич І. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 168–176; його ж. Архів Андрія Жука як джерело дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст. // До джерел. 3б. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 441–454.

³² Андрій Жук. матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 177–240.

Жука “Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни” та “Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття “Союзу)””³³.

Листування Андрія Жука та В’ячеслава Липинського, яке власник архіву вважав однією із найцінніших частин свого зібрання й зберігав у оригіналах і копіях, опубліковано 2003 р. в першому томі серії “Архів” проекту “В’ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії”, започаткованого Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. К. Липинського³⁴.

Документи із Національного архіву Канади, пов’язані з життям Дмитра Донцова (витяг із метричної книги, посвідки про освіту, довідку про склад сім’ї, закордонний паспорт), опублікувала 2003 р. Галина Сварник, подавши в передмові стисло характеристику фонду³⁵.

Важливий археографічний проект за результатами наукового стажування в Колегії св. Андрія при Університеті Манітоби (1997) започаткував проф. Микола Тимошик. Йдеться про серію “Рукописна спадщина”, що є складовою видавничого проекту Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) “Запізніле вороття”. Упродовж 2002–2006 рр. у цій серії вийшли праці Івана Огієнка, які не були видані за життя вченого і зберігалися в Архіві Української Православної Церкви в Канаді у м. Вінніпезі: “Українське монашество” (2002), “Тарас Шевченко” (2003), “Українська церква за часів гетьмана Мазепи” (2004), “Розп’ятий Мазепа” (2005), “Церковна хронологія” (2006). Тексти рукописів було надано видавцям (співголови редакційної ради проекту: Анна Фігус-Ралько (Канада) та Микола Тимошик) Консисто́рією УПЦ в Канаді. Видання супроводжуються ґрунтовними передмовами і необхідними коментарями.

Послідовну роботу з публікації документів, що зберігаються в канадських архівах, здійснює проф. Юрій Мицик. За результатами наукових стажувань у Канадському інституті українських студій (1999, 2004) дослідник систематично оприлюднював виявлену ним у архівах та бібліотеках Канади архівну інформацію у вигляді добірок документів та окремих документальних видань. У цьому контексті заслуговує на увагу публікація проф. Мициком вибраних листів Ілька Борщака, Романа Дашкевича, Юрія Клена, Леоніда Мосендза, Наталії Полонської-Василенко до митрополита Іларіона із Архіву Української Православної Церкви в Канаді³⁶. У започаткованій Юрієм Мициком серії “Джерела з історії української еміграції” вийшло два випуски: “Листування митрополита Іларіона

³³ Жук А. Проф. М. Грушевський і Союз Визволення України в роках Першої світової війни // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 111–134; його ж. Як дійшло до заснування Союзу Визволення України (Спомини у 20-ліття “Союзу”) // Там само. – С. 135–150.

³⁴ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Гол ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: Листування. – С. 741–844.

³⁵ Сварник Г. Дмитро Донцов у невідомих документах 1890–1945 рр. з Національного архіву Канади // Воля і Батьківщина. – Львів, 2003. – Ч. 1–2. – С. 173–186.

³⁶ Мицик Ю. З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 41–62.

(Огієнка)” (2005) та “Листування Леоніда Мосендза” (2005). Крім того, вчений підготував видав щоденник Івана Боберського за 1918–1919 рр. (2003), оригінал якого зберігається в Осередку української освіти і культури у Вінніпезі.

Загалом окремі добірки українських документів із канадських архівів публікувалися в археографічних виданнях Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Національного університету “Киево-Могилянська академія” та ін.

Склад та зміст архіву митрополита Іларіона (Івана Огієнка), крім о. Юрія Мицика, досліджували проф. Микола Тимошик та проф. Ірина Тюрменко Зокрема, Микола Тимошик уперше розглянув проблему повернення архіву митрополита Іларіона в Україну, опублікувавши тексти заповітів (1945, 1967) митрополита та проаналізувавши причини написання цих заповітів³⁷.

До публікацій узагальнюючого характеру, що побачили світ упродовж 2004–2006 рр., слід віднести статті Ірини Тюрменко “Україніка в канадських архівах”, Анни Крохмаль “Торонто – центр українознавчих досліджень”, Ярослава Розумного “Українські архіви Вінніпегу”³⁸. Кожна з цих праць вирішує конкретне завдання. Так, у статті описового характеру Ірина Тюрменко подала інформацію про окремі документальні комплекси (листування В. Кубійовича, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, М. Мандрики, О. Войценко) в складі українських зібрань Національного архіву і бібліотеки Канади, склад архіву митрополита Іларіона у Вінніпезі, окремі архівні збірки Осередку української культури і освіти. Польська дослідниця Анна Крохмаль стисло висвітлила склад бібліотечних (бібліотеки Університету Торонто, бібліотеки музею Тараса Шевченка) та архівних (Українсько-канадського центру досліджень і документації, Архіву провінції Онтаріо, Архіву м. Торонто) зібрань, які зберігають документи, пов’язані з українською історією та культурою (м. Торонто). Особливістю публікації є аналіз внеску української громади м. Торонто у створення та зберігання українських документальних колекцій. Проблему створення спеціального довідника про архівну та рукописну україніку в Канаді порушив професор Манітоського університету Ярослав Розумний. Вчений детально репрезентував склад українських архівів у Вінніпезі та проаналізував проблеми, пов’язані із забезпеченням збереженості джерел до історії України та українців у Канаді.

Таким чином, можна констатувати по-перше, період активізації досліджень українських архівів у канадській історіографії припадає на початок 1970-х рр., а в українській – на початок 1990-х; по-друге, істотним є внесок КІУСу та УВАН у розвиток вивчення, упорядкування та залучення до наукового обігу документів архівної та рукописної україніки у Канаді; по-третє, в українській історіографії тематичний спектр досліджень архівної та рукописної україніки досить обмежений через недостатню поінформованість науковців щодо складу і змісту укра-

³⁷ *Тимошик М.* Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну // Студії з архівної справи та документознавства – 2001. – Т. 7. – С. 95–99.

³⁸ *Розумний Я.* Українські архіви Вінніпегу...

їнських збірок у Канаді; по-четверте, розпочата першими довідниками про українські архіви в Канаді (Мирона Момрика, Богдана Кравченка, Володимира Сеньчуката ін.) робота надзвичайно актуальна як для України, так і для Канади, і потребує продовження з метою створення комплексного довідника про архівну та рукописну україніку в Канаді, а також довідника про українські “установи пам’яті” (архіви, музеї та бібліотеки) в Канаді.

Загальний огляд комплексів архівних документів українського походження та створених етнічними українцями в Канаді

Канада належить до країн, у державних і недержавних архівах (бібліотеках, музеях) та приватних колекціях яких зберігається найбільше документів архівної та рукописної україніки. Упродовж понад століття чотири хвили української еміграції (її офіційним початком вважається прибуття до Альберти 1891 року в пошуках землі для себета своїх односельчан мешканців Небиліва – Івана Пилипіва та Василя Єленьяка) утворили або вивезли з собою величезні документальні масиви, що є важливими історичними джерелами як до історії українців у Канаді, з’ясування їхньої ролі в канадському поліетнічному суспільстві, історії еміграції, так і до історії України та українського народу в цілому. Згідно зі ст. 12 Конституції України, наша держава “дбає про національно-культурні потреби українців”, які мешкають за її межами³⁹. Вивчення історичних джерел до історії українського народу та залучення до суспільного обігу інформації про їхній зміст належить до важливих форм українсько-канадської співпраці в галузі науки. За останніми даними, населення Канади складає 31752842 чол., з них українського походження – 1071060. Однак те, що, за даними перепису 2001 р., рідною мовою назвали українську лише 148090 канадців⁴⁰, актуалізує проблему збереження й дослідження української культурної спадщини не лише для України, а й для Канади. З огляду на зростання уваги в сучасному суспільстві до досягнення власних коренів та вивчення родинної історії задля усвідомлення своєї сутності в макрокосмі й передання цього спадку наступним поколінням дослідження архівної інформації набуває першочергової ваги. Українці за походженням переважно мешкають у таких канадських провінціях: Альберта, Атлантичні провінції (Нью-Брунсвік, Ньюфаундленд і Лабрадор, Нова Шотландія, острів Принца Едуарда), Британська Колумбія, Квебек, Манітоба, Онтаріо, Саскачеван. Найбільша кількість документів пов’язаних із історією та культурою України, а також історією еміграції та української спільноти в Канаді, зосереджені в Оттаві та історичних “столицях українства” – Едмонтоні, Вінніпезі, Торонто. Завдяки послідовному впровадженню від 1971 р. ідеї багатокультурності в умовах двомовності як однієї з провідних у культурній політиці цієї держави, архівні документи українського походження збережені й переважно доступні користувачам

³⁹ Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К., 1997. – С. 7.

⁴⁰ Канада // Ukrainian Maple Pages. – Toronto, 2006. –Р. 9.

Локалізовані в Канаді архівні документи, вивезені українськими емігрантами переважно другої й третьої хвилі та утворені етнічними українцями за межами України, можна поділити на такі типологічні групи:

А) документи українських урядів, міністерств та відомств: Міністерства віросповідань УНР, Міністерств закордонних справ УНР і ЗУНР та ін.;

Б) документи дипломатичних установ УНР та ЗУНР: надзвичайних дипломатичних місій УНР в Італії, Австрії, Угорщині, Німеччині, Швейцарії, Румунії, США; дипломатичних представництв ЗУНР у США та ін.;

В) документи українських військових підрозділів: УПА та ін.;

Г) документи українських організацій, створених у інших країнах: Спілки визволення України, Світового конгресу вільних українців, Світової федерації українських жіночих організацій та ін.;

Г) документи українських організацій, створених у Канаді: а) загальноканадських: Комітету українців Канади, Українсько-національного об'єднання, Українського товариства "Просвіта", Союзу гетьманців-державників, Братства українців-католиків Канади, Робітничого благодійного союзу Канади, Благодійної організації українських жінок, Союзу українок Канади, Товариства об'єднання українських канадців, Української суспільно-харитативної служби; б) провінційних: Української піонерської асоціації Альберти, Клубу українських професіоналів і підприємців в Едмонтоні, Українського музичного товариства в Альберті, Української громади Монреалю, Товариства українських канадських професіоналів і підприємців Торонто, Української медичної асоціації Північної Америки та ін.;

Д) документи українських молодіжних організацій, створених у Канаді: Української молодіжної асоціації "Пласт", Спілки української молоді Канади, Спілки українських студентів Канади, Української католицької молоді Канади, Української канадської студентської федерації Оттави, Українсько-національного молодіжного об'єднання Канади та ін.;

Е) документи наукових і навчальних установ, спрямованих на розвиток української науки і освіти в Канаді: Наукового товариства імені Т. Шевченка, батьківського Комітету сприяння українській освіті в Альберті, Канадського інституту українських студій, музею "Село української культурної спадщини" (Едмонтон), Українського музею Канади Союзу українок Канади та ін.;

Є) колекції видатних українських діячів, що мешкали в Канаді: Василя Авраменка, Костянтина Андрусишина, Катерини Антонович, Миколи Мандрики, Івана Огієнка (митрополита Іларіона), Олени Кисілевської та ін.;

Ж) документи видатних українських діячів, які не мешкали в Канаді, але передали сюди на зберігання документи: Володимира Кубійовича, Андрія Жука, Михайла Єремєєва в Національному архіві і бібліотеці Канади, Євгена Бачинського в бібліотеці Карлтонського університету, Євгена Деслава (Слабченка) в Архіві Осередку української освіти і культури, Данила Скоропадського та Аркадія Любченка в Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету

Документи зберігаються в державних та громадських установах:

А) державних архівах: а) національному: Національному архіві і бібліотеці Канади; б) провінційних: Провінційному архіві Онтаріо, Провінційному архіві

Альберти, Провінційному архіві Саскачевана, Провінційному архіві Манітоби та ін.; в) муніципальних: Архіві м. Альберта, Архіві м. Торонто, Архіві м. Атабаска, Архіві м. Ванкувер, Архіві м. Гленбоу,

Б) церковних архівах: Архіві Української Православної Церкви в Канаді, Архіві Української Католицької Архієпархії, Архіві Конференції канадської об'єднаної церкви Альбертита північно-західних територій, Архіві Конференції канадської об'єднаної церкви Манітоби та північно-західного Онтаріо; Архіві монастиря св. отців Василіан у Мондері;

В) архівах самоврядних установ і організацій: Архіві Української Вільної Академії Наук в Канаді;

Г) університетських архівах та бібліотеках бібліотеці Карлтонського університету (Оттава, Онтаріо), Архіві Університету Альберти (Едмонтон, Альберта), Українському фольклорному архіві Богдана Медвідського (Едмонтон, Альберта), Архіві Університету Вікторія, Архіві Університету Йорка, Архіві та спеціальних колекціях Університету Ріджайни, Архіві та спеціальних колекціях Університету Манітоби; спеціальних колекціях Університету Калгарі та ін.;

Ґ) архівах громадських об'єднань: Архіві Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба); Архіві Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (Торонто, Онтаріо), Українському архіві-музеї Альберти (Едмонтон, Альберта);

Д) музейних зібраннях: Українському музеї Канади Союзу українок Канади (головний офіс – Саскатун, відділення – в Торонто, Вінніпезі, Едмонтоні, Калгарі, Ванкувері), музеї “Село української культурної спадщини” (Едмонтон).

Е) приватних архівах.

Типо-видовий склад архівної та рукописної україніки в Канаді досить різноманітний. Це документи офіційного й особового походження управлінська (організаційно-розпорядча, фінансова) документація, офіційне і приватне листування, науково-технічна документація, щоденники, спогади, рукописні книги, аудіовізуальні документи, картографічні документи, документи усної історії

За традицією, що склалася в канадських архівах щодо організації документів до складу одного фонду/колекції, як правило, включено документи з паперовими носіями, фотодокументи, вирізки з газет і журналів, друковані видання: газети, журнали, брошури, книги, плакати, в окремих випадках – музейні речі. Часто наявні дублетні матеріали.

Доступ до інформації в деяких випадках регулюється особами, які передали документи на зберігання. Для користування такими документами необхідне отримання спеціального дозволу (наприклад, колекція Михайла Єремєєва, фонд Романа Гнатишина в Національному архіві й бібліотеці Канади, колекція Івана Лисяка-Рудницького в Архіві Університету Альберти, колекція Юрія Луцького в Архіві Торонтського університету та ін.).

Окремі фонди, згідно з заповітом фондоутворювача мають бути передані до України – незалежної демократичної держави, за яку вони боролися впродовж свого життя (колекція Андрія Жука з Національного архіву й бібліотеки Канади, фонд митрополита Іларіона (Огієнка) з Архіву Української Православної Церкви

в Канаді, архів генерала Михайла Садовського з Архіву УВАН та Військово-історичного музею-архіву в Вінніпезі та ін.)

Архівні зібрання, що зберігаються в державних і недержавних архівах Канади, є надзвичайно цінними джерелами як до історії України та українського народу, так і до історії української еміграції та вивчення внеску українців у розвиток канадського суспільства.

Українські архіви провінції Онтаріо

У провінції Онтаріо українські архіви зосереджені переважно в столиці Канади – Оттаві (тут українську громаду складають 17235 осіб) та одному з найбільших міст країни – Торонто, де мешкає близько 30% (104490 чол.) українського населення Канади⁴¹.

Відповідно до свого статусу *Національний архів і бібліотека Канади* (Оттава) зберігає документи національного значення, серед яких понад 220 фондів українського походження та створених канадськими українцями. Об'єднання заснованого 1872 р. Національного архіву Канади і Національної бібліотеки Канади в одну установу відбулося відповідно до Акта про Бібліотеку та Архів Канади від 22 квітня 2004 р. Створена як Архівний відділ, що спершу розташовувався в західній частині Парламенту, ця установа 1912 р. була реорганізована в Громадський архів Канади з наданням повноважень міністерства і підпорядкуванням прем'єр-міністру (згодом – державному секретареві), а 1987 р. отримала статус Національного архіву Канади⁴². З точки зору комплектування документами українського походження в історії архіву, до пріоритетних завдань якої належить сприяння “об'єднанню спільнот у Канаді, котрі беруть участь у придбанні, збереженні та розповсюдженні цих знань”, найважливішими є 1970–1980 рр. Саме на цей час припадає створення в квітні 1972 р. уже згаданого Національного етнічного архіву в складі Рукописного відділу Національного архіву Канади. Активна популяризація архівом ідеї створення зібрань етнокультурних громад (листування з пресою, окремими діячами, організаціями; зустрічі, що завершувалися підписанням угод) мала позитивні результати: першими серед українських організацій на державне зберігання передали свої архіви Комітет українців Канади та Товариство української національної молоді Канади, у 1974–1975 рр. надійшли колекції відомої громадської діячки, лідерки українського жіночого руху, сенаторки, редакторки, письменниці Олени Кисілевської (1869–1956) та її сина – історика, соціолога, журналіста Володимира Кисілевського (1896–1976). На початку 1980-х рр. з Мюнхена було офіційно передано збірку Українського Національного Уряду в екзилі, з Відня – архів видатного громадсько-політичного діяча Андрія Жука, з Женеви – документи колишнього дипломата, професора Михайла Єремєєва. 1989 р. Національний етнічний архів було перейменовано на Багатокультурну архівну програму. Реалізація програми співпраці з Канадсь-

⁴¹ Онтаріо // Ukrainian Maple Pages. – Toronto, 2006. – P. 37.

⁴² *Lacasse Danielle, Lechasseur Antonio*. The National Archives of Canada, 1872–1997. – Ottawa, 1997.

ким інститутом українських студій не лише уможливила досягнення основної мети – збирання архівів організацій національного значення та визначних діячів, а й сприяла активізації українознавчих досліджень. Великий внесок у виявлення, збирання та упорядкування українських збірок у Національному архіві й бібліотеці Канади зробив Мирон Момрик – чи не найавторитетніший знавець українських архівів у Канаді.

Нині в Національному архіві й бібліотеці Канади зібрано фонди особового й офіційного походження архівів громадських об'єднань, аудіо- та відеокolleкції, що відображають історію державотворення України, її духовний і культурний розвиток, життя українців у Канаді, а також близько 3,18 млн мегабайтів інформації в електронному форматі, у тому числі понад 9500 – канадської періодики та книг різними мовами світу.

До найбільших за обсягом фондів особового походження належать колекції Андрія Жука, Ярослава Рудницького, Михайла Єремєєва, Катерини Антонович, Ольги Войценко, Володимира Кисілевського, Рамона Гнатишина, Миколи Мандрики.

Неодноразово за останні роки привертала увагу дослідників колекція Андрія Жука – своєрідний архів українського визвольного руху початку ХХ ст., дбайливо зібраний і збережений людиною, яка усвідомлювала значення історичних джерел для об'єктивних досліджень. Висунута Центральною Управою УСС ідея створення на початку 1920-х рр. у Відні Товариства “Український Музей-Архів” для “збирання і сконцентрування в однім місці, упорядкування і відповідного забезпечення цілості і сохранныости актів урядових установ ЗУНР”⁴³ була надзвичайно близька Андрієві Жуку, а бездіяльність щодо її втілення хвилювала його як свідомого українця. Звертаючись до Президента ЗУНР Євгена Петрушевича, він наголошував: “... мене ця справа не обходить як держателя архівних і музеальних речей, отже мені також залежить в тім, щоби справа державних архівів у зв'язку зі справою Товариства “Музей-Архів” була так поведена, аби дійсно повстала якась поважна національна інституція, а вона може постати тоді, коли притягнеться до сего відповідальних людей”⁴⁴. Людиною, здатною належно організувати роботу Музею-Архіву, Андрій Жук вважав Мирона Гаврисевича. Високо цінуючи його як особу відповідальну, патріотичну, що вміє поважати ідейні цінності, та зважаючи на достатню матеріальну забезпеченість, аполітичність і “прив'язаність” до Відня, він рекомендував Євгену Петрушевичу призначити Мирона Гаврисевича “зарядчиком державного архіву” та Головою Товариства “Музей-Архів”⁴⁵. Натомість В'ячеслав Липинський радив ретельному збирачеві залишити активну політику заради організації збереження історичних джерел: “Краще візьміться серйозно і виключно за справу Музею-Архіву, до чого Вас саме життя і становище ваше (як посідача великого архіву) кличе”⁴⁶. Та склалося так, що першим архівосховищем для збірки Андрія Жука стала його невеличка віденська квартира, а збирання й упорядкування архіву до кінця життя залишалося усвідомленою місією

⁴³ Національний архів і бібліотека Канади. – MG30C167. – Vol. 24. – Ph. 6.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Гирич І.* Архів Андрія Жука як джерело... – С. 448.

відомого українця. Він мав наміри передати збірку до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у США чи до архіву УВАН у Нью-Йорку, однак зрештою зусиллями канадського дослідника Юрія Бошика та архівіста Мирона Момрика на початку 1980-х рр. колекцію Андрія Жука було переправлено з Відня до Оттави.

Важливою складовою колекції є особисті документи фондоутворювача, щоденники, нотатки, записники, приватне листування. Деякі з них уже опубліковані Ігорем Гиричем, однак більша частина ще потребує дослідження та залучення до наукового обігу. Окрему групу в складі колекції складають документи, пов'язані з діяльністю Союзу визволення України, РУП–УСДРП (у тому числі біографічні матеріали про Д. Антоновича, В. Дорошенка, Л. Когута, А. Ливицького, Б. Мартоса, М. Порша, В. Сімовича та ін.). Велику цінність мають документи, інформація яких відображає діяльність Загальної Української Ради (протоколи зборів, резолюції), Української національної ради (склад, статут, протоколи звернення, примірники газети “Український прапор”), Українського державного союзу у Відні, Комітету оборони західноукраїнських земель тощо.

Важливе значення для дослідження історії дипломатії має комплекс документів, пов'язаних із дипломатичною діяльністю Андрія Жука – документи, газетні вирізки, статті, бюлетені пресових бюро дипломатичних представництв УНР, звернення голови української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. графа Тишкевича до міністра закордонних справ УНР, Статут та звіти Західно-українського товариства Ліги Націй, листування зі Слов'янською бібліотекою Чехо-Словаччини щодо продажу книжок, листування з Відділом Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим в Австрії та ін. Тут відкриті унікальні видання, зокрема бюлетень “Die Ukraine” Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, жодного примірника якого не збереглося ні в Україні, ні в Угорщині.

Цінну інформацію містить група епістолярних джерел. Це листування з Сергієм Єфремовим, Антоном Крушельницьким, Іваном Огієнком, Олександром Олесем, Михайлом Грушевським, Катериною Гриневичевою, В'ячеславом Липинським, Лонгином Цегельським, Миколою Васильком, Миколою Поршем, Антоном Крушельницьким, Юрієм Тищенко, Володимиром Темницьким, Володимиром Винниченком, Василем Доманицьким, Іваном Возняком, Володимиром Дорошенком, Марком Антоновичем, Катериною Антонович, Дмитром Донцовим, Романом Перфецьким, Симоном Петлюрою, Юрієм Тищенко (Сірим). Збереглося також листування Андрія Жука з науковими установами та навчальними закладами: Українським науковим інститутом у Берліні (1928–1930), Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Нью-Йорку (1957–1960), Українським вільним університетом (1958–1962), Бібліотекою ім. Симона Петлюри в Парижі (1929). Загалом колекція Андрія Жука є важливим джерелом до історії українського визвольного руху, потреба повернення якого до України очевидно нагріла.

Не менш складна одіссея фонду українського громадського діяча, журналіста, дипломата Михайла Єремєєва (1889–1975), який на схилі життя основним завданням визначив упорядкування свого колосального за складом і змістом архіву.

Як науковець, він усвідомлював значення збірки для історії. “Само собою, що не весь матеріял є цінний, але є багато унікав, як наприклад, моє листування з українськими і прометеєвськими діячами, яке виносить понад 500 листів. Там є листи М. Тишкевича, В. Винниченка, Б. Мартоса, Лівницьких (батька й сина), М. Ковалевського кн. Трубецькогодо наших послів в Європі. Є наші дипломатичні документи, паспорти дипломатичні і консульські, видання еміграції. Колекції моїх бюлетенівна 6 мовах, велика кількість витинок з чужих газет, матеріяли в справі убивства С. Петлюри і процесу Шварцбарда, відгуки на це світової преси і багато інших. У Бібліотеціє також немало цінних видань, а окрім того маю великий фото-архів, де є ще не друкованіфотоС. Петлюри. Все це має історичну цінність, яка значно збільшиться, коли я зможу сам упорядкувати мої збірки, бо я знав всіх кореспондентівособисто і можу дати їх цінні характеристики”, – писав він директору Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі менш ніж за два роки до смерті. Висновків про необхідністьособисто впорядкуватисвій архів він дійшов після кількох невдалих спроб доручити цю важливу справу добровільним помічникам (один викрав старовинні гравюри й усі марки, іншому не знайшлося місця в домі для роботи) і внаслідок відсутності розуміння в родині важливості архіву й краху ідеї створення в Женеві Центрального українського архіву. 84-річний учений усвідомлював брак часу на тривалу роботу з упорядкування архіву. Не маючи засобів для життя, він вирішив продати архів за 25000 шв. франків для того, щоб мати кошти на упорядкування архіву, а решту грошей залишити за заповітом інституції, яка придбає його архів. На початку 1980-х рр. зусиллями Юрія Бошика та Мирона Момрика збірка нарешті знайшла місце в Національному архіві Канади.

Фонд Михайла Єремєєва має у своєму складі його особисті та родинні документи: автобіографії, посвідку члена УСДРП, медичні довідки, паспорти та інші документи Параскеви Єремєєвої, членські посвідки Гелени Єремєєвої (другої дружини), дипломатичні документи і листування. Великий блок, на цінності котрого наголошував фондоутворювач складає листування. Респондентами Михайла Єремєєва були Дмитро Андріївський, Микола Аркас, Степан Баран, Євген Бачинський, Юрій Бойко (Блохин), Олександр Шульгин, Євген Деслав, Дмитро Дорошенко, Світозар Драгоманов, Никифор Григоріів, Володимир Кисілевський, Андрій Макаренко, Борис Мартос, Євген Онацький, В'ячеслав Прокопович, Мілена Рудницька, Роман Смаль-Стоцький, Микола Троцький, Микола Василько, Любомир Винар, Степан Вітвицький, Павло Юзик, Яків Зозуля, Андрій Жук та ін. У фонді Єремєєва чи не найширше представлено документи про українську дипломатію доби УНР (надзвичайні дипломатичні місії УНР в Парижі, Італії, Швейцарії), Товариство Симона Петлюри (листування, інформація про процес над Шварцбардом, нотатки, вирізки з газет), родину Андрія Чеховського та ін.

Цінну інформацію з історії української культури зберігає фонд живописця, графіка, дружини Дмитра Антоновича – Катерини Антонович (Серебрякової) (1884–1975). У складі фонду – її особисті документи членські картки, посвідки, паспорти з Канади та Чехо-Словаччини, студентський квиток із УВУ в Празі

(1924–1925 pp.), членські картки секції журналістів СФУЖО, Галереї мистецтв у Вінніпегу, КУК, еміграційні документи, проїзні документи (квитки на літак, поїзд тощо), вирізки з газет та журналу “Жіночий світ”, Почесна грамота УВАН у Канаді у “мистецькій клясі” за наполегливу віддану працю на полі української культури від 20 листопада 1960 р.; посвідка почесного члена УВАНу Канаді від 9 березня 1972 р. Досить повно представлено у фонді листування, як у родинних справах, так і в громадських, наукових, культурних (листи від Бориса Мартоса, Володимира Міяковського, Юрія та Наталії Русових, Ганки Шумовської, Уласа Самчука, Михайла Садовського, Олександра Шульгина, Юрія Сірого (Тищенка), Олександра Тимошенка, Ольги Войценко, Андрія Жука, Ірини Мушки, Аркадія Марголіна та ін.; листування з Українським виставковим комітетом, Комітетом українців Канади, Українською жіночою організацією в Америці, НТШ, Українською Православною Церквою у США, СФУЖО, Українським музеєм-архівом у Клівленді). Окрему групу документів складають рукопис життєпису Катерини Антонович та біографічні нотатки, опубліковані спогади в часописі “Нові дні” та окремо; вирізки з газет (у тому числі з журналу “Жіночий світ” від 22 лютого 1975 р. з портретом роботи Якова Гніздовського (1973) про смерть К. Антонович). На спеціальне дослідження заслуговують біографічні записки Катерини Антонович про Юрія Кістяківського та академіка Кістяківського, Олександра Коваленка, Миколу Міхновського, Олександра Олеся, Софію та Наталію Русових, Людмилу Старицьку-Черняхівську та родину Старицьких. Разом із документами зберігаються друковані матеріали: газети, журнали, дитяча література (поєми, переклади) тощо.

Не менш цінну інформацію зберігає фонд авторки 8-томового “Літопису українського життя в Канаді” (Вінніпег, Едмонтон, 1967–1992), видавця, письменниці, громадської діячки Ольги Войценко (1909–1996). Тут серед великого листування з родиною Сікевичів є листи Михайла Грушевського до редакції газети “Український голос”, творчі матеріали.

Зі змістом мікрофільмованого фонду громадсько-політичного діяча, журналіста, літературного критика, ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова (1883–1975) можна ознайомитися переважно в копіях. Тут зберігаються його особисті документи біографічного характеру (витяг з метричної книги Олександрівського собору м. Мелітополя від 18 грудня 1890 р. про народження Дмитра Донцова, шкільні та університетські посвідки, документи про освіту, свідоцтво про закінчення Львівського університету (8 квітня 1914 р.), диплом доктора філософії (1917), паспорти, відомості про склад родини, рукопис автобіографії за період із 1905 по 1951 р., записники, щоденники за період з 4 травня 1919 по 24 травня 1921 р., адресна книга, матеріали про відзначення 80-літнього ювілею та 50-ліття письменницької праці, газетні вирізки з некрологами та інформацією газети “Гомін України” про похорон Дмитра Донцова), документами майнового характеру документи службової та громадської діяльності (інформація про відділ Осередку слов’янських студій при Університеті Монреалі, де на створеній 1949 р. кафедрі української літератури викладав Дмитро Донцов), “Справи Донцова” в Англії та Канаді щодо обговорення права в’їзду Донцова до Канади

та вимог видачі його Москві, епістолярій (зокрема листування Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії за 1919–1920 рр.), наукові й творчі рукописи (машинопис статті “Мазепина зоря і наш прогресивний вік” та ін.), матеріали, зібрані для написання наукових праць (вирізки з газет про книжки Ярослава Рудницького про святкування ювілею Івана Франка в різних країнах), документи про Дмитра Донцова (бібліографія його праць з літературної критики та ін.). Переважна більшість документів фонду Донцова торкається еміграційного (зокрема канадського) періоду його життя та діяльності. Частину документів біографічного характеру оприлюднено Галиною Сварник у журналі Львівської обласної організації Конгресу українських націоналістів “Воля і Батьківщина” (2003, № 1).

Цікаву інформацію для українських студій (попри не надто значний обсяг – 5,4 л. м. і текстових документів та 18 фотографій) містить фонд географа, демографа, картографа, енциклопедиста, організатора української науки Володимира Кубійовича (1900–1985). Майже половину свого життя цей видатний діяч присвятив створенню енциклопедії України, відтак у його фонді сконцентровано офіційні документи і листування, що висвітлюють підготовку енциклопедії (протоколи матеріали сесій Головної ради Наукового товариства ім. Т. Шевченка за 1966–1969 рр., документи щодо обрання членами НТШ, характеристики, листування з приводу оплати видання “Енциклопедія українознавства”, листи до Євгена Бориса, від Євгена Пеленського, текст промови Володимира Кубійовича з приводу появи першого тому англomовної гаслової Енциклопедії українознавства на банкеті 26 жовтня 1984 р. у Торонто та ін.). Збереглися також більш ранні матеріали: копії листів 1920-х–1930-х рр., протоколи засідання надзornoї ради Видавничої спілки (1940–1941 рр.), протокол та акти інвентаризації магазину Відділу суспільної опіки УЦК в Кракові від 17 червня 1942 р., перелік інвентарю цього магазину від 8 жовтня 1942 р. Про особливу увагу до організації українських студій у Канаді та роль Володимира Кубійовича в цій справі свідчить листування, вирізка з газети “Свобода” від 13 серпня 1976 р. про створення при Університеті Альберти Канадського Інституту Українських Студій та ін.

Важливим джерелом до історії української дипломатії доби УНР є фонди науковців і громадських діячів Микити Мандрики та Данила Лалкова. Зокрема, документи із фонду Данила Лалкова містять інформацію про адреси співробітників Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті в січні 1922 р., про прибуття разом із генералом Сікевичем до Канади 9 червня 1924 р., дипломатичні паспорти і кур’єрські посвідки. Крім того, у фонді збереглися документи про освіту, службову діяльність, паспорти тощо.

Цінну інформацію містять також фонди визначного географа, дослідника українських поселень у Канаді Івана Теслі, художниці Наталії Геркен-Русової та літературознавця і філософа Юрія Русова, першого генерал-губернатора Канади українського походження Рамона Гнатишина та ін.

Крім фондів особового походження в Національному архіві та бібліотеці Канади зберігаються родинні фонди (генеалогічне дерево родини Шандро, фонди родини Шептицьких-Потворовських, родини Гоффманів, хроніка родини Вайнсів

та ін.), фонди українських установ і організацій: Канадської асоціації славистів, Канадської Ради Церков, Комітету українців Канади, Союзу українських студентів Канади, Союзу української молоді Канади, Української молодіжної організації “Пласт”, Українського національного молодіжного об’єднання Канади, Українського товариства “Просвіта” та ін., а також фонди “Світовий конгрес вільних українців”, “Троцькістський рух в Канаді”, геральдична колекція, колекція плакатів, колекція українських газет (1907–1980) та ін.

До найбільших українських зібрань у Оттаві (й загалом у Канаді) належить колекція політичного і церковного діяча, журналіста, дипломата Євгена Бачинського (1878–1978) у *бібліотеці Карлтонського університету*. Вона має кількісні параметри 115 л. м., у тому числі 67 л. м. рукописів (понад півмільйона од.) та 1500 од. друкованих видань, а також 40 л. м. документів, отриманих від Леоніда Бачинського, і включає документи офіційного та особового походження (протоколи, листування, підготовчі матеріали та рукописи наукових праць), примірники газет та вирізки з газет, які відображають діяльність української еміграції в Європі від кінця XIX ст. до 1960 р., книги (монографії та серійні публікації).

Доля цього високоартісного зібрання подібна долі зібрань Андрія Жука і Михайла Єремєєва. “Не знаю, як Ви улаштувалися з своїми Архівами? Я ж цілком безпомічний і під обстрілом злих духів (буквально!), бо свої у мене викрали частину бібліотеки і... продали, може й ворогам! Як не соромно й не сумно, а мушу признатися: я живу тепер в горах як і десять літ тому, а мої книжки були “на перехованню” в Женеві, звідки таємно зникли... Але Архіви при мені, тільки що буде як мене не стане на світі? Немає де і у кого певного переховати, пересилати до брата коштує багато грошей, котрих ми не маємо. От і міркуй: все, що назбирав за 54 роки, може погинути. Особливо мені було шкода мої “Діарії” з 1900–1950 рр. з документами, котрі я ретельно писав і складав. А як Ви собі порадили? Може й мені порадите?” – звертався Євген Бачинський до Андрія Жука в листопаді 1961 р. Прагнучи зберегти архів “за всяку ціну”, він шукав надійного місця. Результати пошуків не втішали: женевські бібліотеки брали на депозитне зберігання переважно зібрання, які торкалися Швейцарії, отже, його архів був непрофільним. До США він остаточно вирішив колекцію пересилати. Тим часом цінні документи з архіву зникали – крім утрачених на початку 1960-х рр. зі скринь, що зберігалися на горищі будинку його сина в Женеві, частину викрали дослідники, які працювали з дозволу власника в його архіві, частину Євген Бачинський передав до Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, подарував українським військовополоненим та біженцям у Західній Європі.

Передавання колекції на зберігання до бібліотеки Карлтонського університету розпочалося в червні 1976 р. з ініціативи д-ра Юрія Бошика, який побував із науковою метою у Бюлі, де мешкав Євген Бачинський. Канадському дослідникові вдалося привернути увагу суспільства до історичної цінності приватного зібрання Євгена Бачинського та Леоніда Бачинського в Українському архіві музею в Клівленді (штат Огайо, США). Представники бібліотеки проф. Картер Елвуд (відділ історії), Богдан Боцюрків (відділ політичних наук) та Джефрі Брайгс (університетський бібліотекар 1969–1990) делегу-

вали д-ра Бошика до Швейцарії і надали йому повноваження щодо переговорів з Є. Бачинським та перевезення зібрання. Колекцію на 800 кг було розміщено у відділі спеціальних зібрань архіву бібліотеки

Серед документів біографічного характеру, крім тексту автобіографії Є. Бачинського з машинописними примітками, чернетки біографії та брошури, виданої в Мюнхені 1956 р., збереглися листи, листівки, проїзні документи (квитки, ваучери тощо), ресторанный меню, фото, ескізи, картини.

Блок “Біографічні досьє” включає перелік 1500 осіб, про яких Євген Бачинський збирав відомості, листування (у тому числі копії власних листів), біографічні нотатки, вирізки з газет, фото. Блок “Хронологічні досьє” охоплює близько 400 папок з інформацією про події впродовж 1914–1968 рр.

Найважливішою частиною колекції є щоденник. “Може як попаде до рук правдивих істориків (не марксистів з ленінською принциповою брехнею) так бодай на приложених документах пригадуються”, – сподівався Євген Бачинський, ретельно впорядковуючи свої записи впродовж багатьох років. Його “діарій” складає близько 230 папок рукописів та 400 папок публікацій (переважно газетний матеріал) за 1905–1939 рр.

Важливим джерелом до історії Української Автокефальної Православної Церкви є документи та газетні вирізки про діяльність УАПЦ та українську церкву в цілому, нотатки, листування, документи, прес-релізи, Протокол Великих микільських зборів Всеукраїнської православної церковної ради від 11–13 травня 1927 р., рукопис Євгена Бачинського з історії УАПЦ праці Антонія Гриневича “До характеристики різних християнських течій”, Василя Липківського “Історія УАПЦ” (1930) та ін.

Зібрані Євгеном Бачинським документи містять інформацію про підготовку та відзначення у Женеві 35-річчя смерті М. Драгоманова (список учасників, вирізки з газет), документи про діяльність Надзвичайної економічної місії УНР у Женеві 1919–1923 рр. (детальні протоколи засідань та зустрічей місії, рішення, бухгалтерські книги та інші фінансові документи), статті та листування з родиною Чижевських, фото, негативи на склі, листівки, документи про діяльність Женевського українського клубу (1919–1939 рр.): списки членів, звіти, протоколи, витяги з протоколів фінансові документи, офіційне листування з Українським Червоним Хрестом та ін. організаціями, статті та публікації про голод в Україні, документи про діяльність українців у Швейцарії, огляди подій та оголошення про театральні вистави, виставки тощо (1900–1965 рр.); документи Шевченкіани у Швейцарії (1895–1969 рр.) – газетні та журнальні статті, рукописи, проекти, зокрема матеріали про взаємини Тараса Шевченката Миколи Репніна (1777–1847); документи про культурно-просвітницьку діяльність СВУ в таборах військовополонених, брошури, фото, примірники “Вісника Союзу визволення України”, оголошення програми культурних і освітянських заходів (вистави, концерти) в таборах військовополонених (1914–1918 рр.).

У складі колекції є й творчі матеріали Євгена Бачинського (зібрання публікацій: брошури, журнали, вирізки з газет, тексти проповідей, 1932–1967 рр.), рукописний список публікацій (311 назв за 1905–1955 рр.), 465 видань з його бібліотеки, 258 позицій періодичних видань.

1982 р. зусиллями д-ра Бошика до складу колекції було включено зібрання Леоніда Бачинського, до якого увійшли матеріали, передані Євгеном Бачинським братові у 1950-х–1960-х рр.

Опис колекції здійснили впродовж 1976–1995 рр. Іван Яворський та Ольга Шкабарницька за фінансової підтримки Канадського Інституту Українських Студій. Відтоді зібрання привертало увагу дослідників, а окремі документи було залучено до наукового обігу о. Юрієм Мициком.

Торонто

На початок ХХІ ст. одним із найбільш “українських” міст стало Торонто. Якщо емігранти першої хвилі (1881–1914) переважно оселялися в преріях Альберти та Манітоби, то упродовж століття після прибуття першого українця Дмитра Яворського 1901 р. до Торонто українське населення тут систематично зростало і на 2001 р. досягло 104490 чол. Перші новоприбулі переважно приїжджали до Онтаріо на сезонні роботи з метою здобути кошти для придбання землі на батьківщині або в преріях Канади. Іноді вони залишалися, створювали культурні установи, засновували українські парафії. Наприкінці 1930-х рр. поселення українців у Онтаріо значно збільшилося, а упродовж 1947–1952 рр. близько 75% третьої хвилі еміграції залишилося тут, так само як 65% емігрантів після 1990 р. (четверта хвиля). Активізація українського життя сприяла створенню духовних, культурних, освітніх установ, що допомогло зберегти мову і культурні традиції. Заснування життєздатних економічних та фінансових установ забезпечувало українській громаді фінансову впевненість. Документи, утворені в результаті діяльності цих установ та організацій, видатних осіб (і привезені ними з України), є цінними джерелами як до історії еміграції, так і до історії України та українського народу в цілому.

Одну із найвідоміших установ, що зберігає великий масив архівної україніки, – *Українсько-канадський дослідно-документаційний центр* – створено групою українських громадських діячів 1982 р. як Комітет дослідження голоду в Україні при Інституті св. Володимира в Торонто (від 1986 р. – Центр дослідження голоду в Україні) з метою збирання документів про голодомор 1932–1933 рр. у державних архівах країн Європи. Першим істотним здобутком центру став документальний фільм “*Harvest of Despair*”* (1984) Святослава Новицького і Юрія Лугового, відзначений п’ятьма золотими нагородами на міжнародних фестивалях. Від 1988 р. установа функціонує як Українсько-канадський дослідний і документаційний центр під патронатом Комітету українців Канади та Світового конгресу вільних українців. Завдання центру полягають у вивченні та оприлюдненні об’єктивної інформації про голодомор в Україні, а також у збиранні, опрацьованні та зберіганні колекцій з історії й культури України та українців Канади, усних свідчень про голодомор в Україні та події періоду Другої світової війни; підготовці конференцій, семінарів, виставок, документальних фільмів та видань із основної проблеми досліджень.

* “Жнива відчаю” (англ.).

У створеному 1988 р. архіві Центру зберігаються копії документів офіційного походження: фотодокументи, часописи, листування, фоно- та відеодокументи “усної історії”, інші відеодокументи (20 годин фільмової стрічки) за такими темами: голод в Україні в роках 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947; українці, інтерновані в Канаді під час Першої світової війни; українці в канадських збройних силах у період Другої світової війни; переміщені особи (displaced persons); українські жінки в Канаді; визначні українські громадські діячі; Україна та українці в період Другої світової війни; Україна та українці під радянською окупацією.

Поповнення архіву відбувається за рахунок цілеспрямованого виявлення документів, які стосуються основної проблематики досліджень, та шляхом передавання архівів відповідно до волі фондоутворювачів. Від приватних осіб документи (оригінали, копії) надходять як із Канади, так і з України. Спеціальним джерелом поповнення архіву є записування інтерв'ю зі свідками ключових подій української історії. Так, понад 800 інтерв'ю англійською та українською мовами, проведені зі свідками голодомору акумуляовані в центрі за результатами реалізації проекту усної історії, що проводився під керівництвом Канадського товариства усної історії за фінансової підтримки Міністерства культури і зв'язку провінції Онтаріо.

За складом документи поділяються на такі тематичні групи:

1. *Документи про Великий Голод 1932/33 р.:* 546 фільмових роликів та 34 відеокасети зі свідченнями очевидців голодомору 1932–1933 рр. в Україні; копії англійських, італійських та американських урядових повідомлень про голодомор, кореспонденції, резюме, прес-релізи, рахунки до фільму “Harvest of Despair”, зібрані за результатами 24-го конкурсу СФУЖО ім. Марусі Бек (1993–1994 рр.) “Голод 33 моїми очима”, дослідження Романа Сербина.

2. Документи про події Другої світової війни в Україні: а) документи, знайдені в кривці УПА в Львівській області 1976 р. (передано 1993 р.); б) “Яворівський архів” – документальний комплекс із 216 негативів 1945–1951 рр., на яких зафіксовано тактичні навчання бійців УПА Коломийської-Косівської округи, походи рейди, зустрічі з цивільними, харчування, похорон, святкування Великодня тощо; в) архів світлин зв'язкової УПА Василюк Русинюк, яка його таємно зберігала й оприлюднила лише 1993 р. (виявлено в червні 1999 р. у с. Яворів на Гуцульщині й передано до Центру); г) звіт про виконання науково-дослідного проекту “Україна в Другій світовій війні”, здійсненого спільно з Інститутом історичних досліджень Українського державного університету ім. Івана Франка у 1993–1995 рр. У рамках проекту зібрано і опрацьовано 324 життєві історії репрезентантів “воєнного покоління”. У свідченнях відображено примусове переселення 1944–1947 рр. під час операції “Вісла”, події Другої світової війни за часів нацистської окупації на Східній Україні, події Другої світової війни на Рогатинщині, у Станіславові, Львові, Тернополі; голод 1946–1947 рр.; юнацтво ОУН, ОУН, радянські концтабори Комі АРСР – Ухта, Воркута, Чукотка, табори Урал – Свердловськ та ін.

3. *Документи про українців у Канаді:* спогади та різні матеріали про імміграцію до Канади, перебування українців у Канаді, ОУН, УПА, родинний архів Ольги Федейко, Зої Плітак та ін.

4. *Опубліковані та неопубліковані спомини* (100 од.) Ореста Корчака-Гордиського, Зіновія Стамировича, Михайла Прилуцького, Миколи Невидайла, Олексія Рудницького, Мілени Рудницької та ін.

5. *Збірка документів усної історії*: матеріали про голод в Україні 1932–1933 рр., Карпатську Україну, армію Андерса, Буковинський курінь, УПА, дивізію “Галичина”, примусові роботи в Німеччині, німецьку і радянську окупацію, історію українсько-канадських родин у ХХ ст.

6. *Збірка відеодокументів Мирона Лозовського*: подорож о. Василя Цимбалістого Україною (Дрогобич, Івано-Франківськ, Крестомпіль, Бучач, Золочів, Жовква, Яворів, Львів та ін.); Друга світова війна (концтабір Аушвіц, Бабин Яр); діяльність Народного Руху України, 1990-і рр.; “живий ланцюг” Львів–Київ 21 січня 1990 р.; протести в Києві проти арешту Степана Хмари; 1 травня 1991 р.; українське весілля – звичай в Канаді із різних закутин Канади; приїзд Леоніда Кравчука до м. Торонто в 1991 р. та ін.

7. *Збірка фотодокументів*: родинні фото, фотодокументи про радянські репресії, українську діаспору, Другу світову війну та ін.

Центр розташований в приміщенні Інституту св. Володимира – культурно-освітнього центру канадських українців у Торонто, під дахом якого активно функціонують ще кілька українських культурних установ. Це, зокрема, бібліотека інституту, у фондах якої зберігається 15 тис. книжок, є аудіовізуальні документи, періодика, генеалогічні матеріали, та Торонтське відділення Українського музею Канади, де також можна знайти окремі архівні документи.

У Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету зберігається кілька унікальних архівних фондів. Йдеться передусім про фонд Данила Скоропадського, переданий 2004 р. донькою Родіона Калюжного, особистого секретаря гетьманича (1950–1959 рр.), Лідією Калюжною. У складі фонду – обітничі та життєписи членів Союзу гетьманців-державників (Ігоря Петрушевського, Станіслава Грушевського, Петра Ковальчука, Ольги Зелінської, Павла Усенка, Павла Сторожка-Возняка, Володимира Королика та ін.), листування з організаційних питань (у тому числі з питання організації поховання гетьманича Данила Скоропадського), копії з наказів гетьмана Павла Скоропадського, зокрема про призначення д-ра Бориса Голушка заступником в усіх справах, що входять до компетенції Почесного керманича української громади в Німеччині (Ваймар, 19 квітня 1945 р.), заява обласних організацій СГД Німеччини до Президії Конгресу гетьманського руху в Детройті щодо “вгасання династії Скоропадських після смерті гетьманича Данила”, “відсутності законного правонаступника”, “незаконності проголошення графинею Марією Монтрезор своєї правонаступності”, вирізки з часопису “Український самостійник”. Істотний за обсягом документальний масив складає листування Данила Скоропадського, де є значна кількість листів його особистого секретаря Родіона Калюжного. Збереглися також матеріали про діяльність Організації українських жінок у Великій Британії (1957–1964 рр.), фінансові документи, часописи, обіжники (1949–1959 рр.), журнали, брошури, копії документів, періодичні видання (зокрема, обіжник Крайової управи СГД у Великій Британії від 22 березня

1958 р.), фото із табору для переміщених осіб у Міттенвальді (Німеччина) (1946–1949 рр.).

Другий великий архівний фонд у Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера складають документи письменника Аркадія Любченка (1889–1945). Тут досить повно представлено його особисті документи: залікова книжка, мандати за 1924–1927 рр., членські квитки, військовий квиток, записники; чернетки “самокритичних” тез, медичні довідки, адресні книжки. Зберігся також рукопис щоденника (5 зошитів), виданого 1951 р. у Торонто.

Виконання Аркадієм Любченком обов’язків секретаря ВАПЛІТЕ (1925–1928) та належність до спілки пролетарських письменників “Гарт” (1923–1925) і літературної організації “Пролітфронт” (1930–1931) зумовили наявність у складі фонду документальних масивів, пов’язаних із діяльністю цих творчих спілок. Величезний масив складає офіційне та приватне листування Аркадія Любченка з різними особами та установами: Миколою Хвильовим, Юрієм Яновським, Миколою Кулішем, Григорієм Колядою, Миколою Бажаном, Мирославом Ірчаном, Максимом Рильським, Олександром Білецьким, Іваном Ле, Анрі Барбюсом, Мариною Цветаєвою, Сергієм Подолінським та ін.; кіностудіями “ВУФКУ” та “УКРАЇНФІЛЬМ”; редакціями: Державного видавництва України, “Книгоспілки”, журналів “Червоний шлях”, “Нове мистецтво”, “Життя й революція”, “Шлях до здоров’я”, газет “Пролетар”, “Літературна газета” та ін.

Документи, пов’язані з творчою діяльністю Аркадія Любченка, представлені уривками з творів “Перед кінцем”, “Урочистий день”, “Я чистоти хочу”, “Газ”, “Батько”, статтями, відгуками про його творчість. Крім власне творів Аркадія Любченка, у фонді акумульовані статті та твори, зібрані ним. Це, зокрема, статті про Миколу Хвильового, Миколу Куліша, про театр і кіно, про Всеукраїнський з’їзд пролетарських письменників, вирізки з газет та окремі публікації, книги. Цінну частину фонду становлять фотодокументи різних років, у тому числі 26 фото письменників України, фотоальбом “Письменники радянської України” тощо.

Крім цих двох великих фондів, у Бібліотеці рідкісних видань ім. Томаса Фішера Торонтського університету уваги українських дослідників вимагають колекції Литовченка, Петра Потічного, документи Девіда Дж. Ремпела.

Центр східноєвропейських досліджень Петра Яцика Торонтського університету має у своєму розпорядженні копієчні матеріали про історію УПА з колекції багатолітнього редактора видавничої серії “Літопис УПА”, викладача в університетах Канади, Німеччини, України і Китаю Петра Потічного. Це зібрані дослідником в українських, російських, польських архівах відомості про чекістські операції, зведення і донесення з оперативно-службового використання частин округу по Львівській, Дрогобицькій, Станіславській областях, про втрати вояків УПА, оперативні звіти підвідділів 1946–1947 рр., відомості про бойові дії загонів Ясеня, Ворона, Бистрого, Лиса, Пашенка, Мисливця та ін., листування з різними особами і установами, архів місії УПА на території Німеччини, архів редакції “Літопису УПА”, архів Товариства колишніх вояків УПА у США і Канаді, спогади діячів українського підпілля, звіти різних міжнародних пресових агенцій в

Україні. Оригінали записів Петра Потічного зберігаються в *Архіві Торонтського університету*, заснованому 1965 р.

Там-таки зберігається колекція заслуженого професора і колишнього голови відділу слов'янських студій Університету Торонто Юрія Луцького, де зібрано листування вченого (доступ тимчасово обмежений), документи, які висвітлюють його науково-педагогічну та науково-організаційну діяльність, щоденники і мемуари проф. Луцького (1987) та його діда (1942) і матері (1970), газетні вирізки, фото та ін. Цінним джерелом українознавчих досліджень є збірка проф. Скота М. Едді, документи якої відображають його діяльність як члена Департаменту економіки Університету Торонто (переважно за 1971–2003 рр.), включають опубліковані та неопубліковані рукописи, дослідницькі матеріали. Невеликі за обсягом колекції Гарольда Гордона Скілінга (0,52 л. м.) та Стенлея Вільяма Фролюка (0,07 л. м.) містять офіційні документи, листування (в тому числі зі студентами), творчі матеріали. Крім того, в університетському архіві зберігаються матеріали про українських студентів, документи різних товариств і організацій, пов'язаних з університетом, що є важливим джерелом для дослідження процесу викладання українознавчих курсів в університеті, а також участі української громади в науковому житті міста.

Також цікавими є фонди офіційного та особового походження, які зберігаються в *Архіві провінції Онтаріо*: метричні книги, спеціальні колекції (фотографії, картографічні збірки, технічна документація, мистецькі записи). Особливе значення мають збірки Українського народного дому та колекція українського суспільно-політичного діяча, журналіста і видавця Степана Россохи з періоду 1899–1986 рр. Колекція, передана до архіву членами родини, включає особисте листування автора з рідними і друзями в Україні, листування з різними українськими організаціями, м. ін. Спільною українських журналістів Канади, Спільною українських журналістів на вигнанні, Спільною українських журналістів на еміграції (Регенсбург). У колекції документів зберігаються також матеріали українських національних організацій з періоду 1912–1984 рр. (м. ін. ОУН, Спілки українських політичних в'язнів Української національної ради в Європі, Української національної федерації), документи української організації ветеранів з 1918–1986 рр., документи культурних мистецьких організацій, близько 2000 фотографій, на яких зображені політичні, релігійні, культурні події в Україні і в Канаді, а також фотографії українських і канадських діячів.

Подібну групу матеріалів зберігає *Архів міста Торонто*, в якому можна знайти інформацію про минуле етнічних груп, які мешкали в місті, та їхню діяльність.

Українські архіви в провінції Манітоба

Українська громада столиці провінції Манітоба – Вінніпега – складається, згідно з переписом 2001 р., із 102635 чол. і має давні традиції. Перші українські поселення в Манітобі були засновані впродовж останнього десятиліття XIX ст. емігрантами з Галичини і Буковини в Стюартбурні, на північ від Вінніпега, та неподалік озера Дофін (Теребовля). Перша хвиля еміграції відбила в назвах посе-

лень свою невимовну тугу за залишеною батьківщиною: Збараж, Галич, Україна, Зоря, Згода, Сірко. На початку ХХ ст. у Манітобі активно розвивалося духовне життя, засновувалася україномовна преса (зокрема 1910 р. було створено найпопулярніший часопис “Український голос”), створювалися українські громадські й культурні організації. Активність українського громадського життя в Манітобі визначила роль Вінніпега як своєї “української столиці”, якою він був аж до Другої світової війни.

Закономірно, що саме тут виник на початку 1940-х рр. український громадський культурно-освітній центр “для праці над культурними справами в обсягу цілого українського суспільства за морем”⁴⁷. Створений у грудні 1943 р. з метою організації такого центру Громадський комітет уже 25 березня 1944 р. оголосив про заснування *Осередку української культури і освіти*. Офіційною датою його створення став день проведення першого засідання Виконавчого комітету – 5 квітня 1944 р., коли, за словами В. Коссара, було “започатковано велике і відповідальне діло”⁴⁸. Мета нової української інституції полягала в консолідації активних сил задля розвитку української культурної освіти в Канаді, належній репрезентації українських культурних надбань у культурі Канади, досягненні конструктивної співпраці українців з представниками інших етнічних груп Канади й Америки. До найважливіших завдань осередку належали організація вищих освітніх курсів для учителів «рідних шкіл» та інших фахових курсів, створення української книгозбірні, музею та архіву, започаткування науково-популярної серії “Культура й освіта”, поширення в світі інформації про українські культурно-освітні справи, сприяння здібній молоді здобутті освіти. Безпосередній реалізації цих завдань в осередку, що діяв під патронатом Українського національного об’єднання у Вінніпезі та Канаді, прислужилися Тетяна Кошиць, д-р Павло Маченко, д-р Микита Мандрика, д-р Тиміш Павличенко, сенатор д-р Павло Юзик, Володимир Климків, д-р Ярослав Розумний, Софія Качор та інші щирі прихильники української ідеї.

Першим надходженням до архіву Осередку української культури і освіти була збірка видатного композитора Олександра Кошиця (1875–1944). Він пішов із життя через кілька місяців після створення осередку – 11 листопада 1944 р. На знак ушанування пам’яті цього видатного діяча культури дирекція осередку одразу розпочала підготовку до видання його спогадів, залучивши до переписування та редагування дружину композитора, котра тоді мешкала в Америці. Відтоді історія осередку тісно пов’язана з ім’ям Тетяни Кошиць (1892–1966) – довголітньої управительки музею, архіву і бібліотеки осередку Упродовж 1947–1948 рр. спогади Олександра Кошиця, своєї автобіографія, побачили світ. Рукопис цих спогадів, як і щоденникові записи про подорож Української республіканської капели, що вийшли друком упродовж 1952–1974 рр., зберігаються у збірці Кошиця в архіві осередку разом із записниками 1920-х та 1940-х рр., біографією, карикатурами художника О. Савка на учасників капели (1919–1923 рр.).

⁴⁷ Осередок української культурної освіти. Цілі й завдання. – Вінніпег, 1945. – С. 3.

⁴⁸ Мухина Г. Погляд у минуле // Поточний архів Осередку української культурної освіти. Машинопис.

Не менш цікаві для дослідників творчого шляху українського маестро його особисті документи: закордонний паспорт, диплом Київської духовної академії від 7 червня 1901 р. про отримання вченогоступеня кандидата богослов'я, копія диплома Музично-драматичної школи М. В. Лисенка від 20 травня 1910 р. про закінчення курсу школи зі спеціального предмета теорії композиції, лист від Державного музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка від 16 вересня 1929 р. про те, що О. Кошицю гарантується місце в одному з головних міст УСРР (Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровськ).

Зворушливу історію зафіксували листи позашлюбного сина композитора – Дмитра Кошиця (військового гольотчика, який трагічно загинув) та вирізки з газет про нього (1923), листи Євдокії Кошиць (1930). Розвиток непростих стосунків між двома видатними діячами української культури в Канаді відтворюють листи Василя Авраменка, збереглися листівки від друзів із Рима: Бориса Ржепецького, Івана Грінечка, Михайла Єремєєва та ін.

Заглибитись у творчу лабораторію митця дають змогу каталог нот і музичних книжок, вирізки з газет про концерти в Бельгії (1921), Іспанії (1921), Франції (1922), про поїздку до Польщі (1920), повідомлення про концерт на радіо (1934–1941 рр.), про концерт на честь митрополита Шептицького (Нью-Йорк, Карнегі-хол, 31 травня 1936 р.) та ін. Свідченням активної громадської діяльності Олександра Кошиця є його листування з Українським музеєм визвольної боротьби України в Празі (1935–1937 рр.), Українським музеєм і бібліотекою в Стенфорді (листопад–грудень 1942 р.) та ін.

Незабаром після надходження збірки Кошиця архів Осередку української культури освіти поповнився збірками Івана Боберського та Євгена Коновальця.

Значна за обсягом збірка відомого українського громадсько-політичного діяча Івана Боберського (1873–1947) включає його щоденник (опублікований 2003 р. в Києві Юрієм Мициком) та автобіографію (1924 р., англ. мовою), листування з Володимиром Сікевичем, Григорієм Скегаром, Василем Авраменком, Євгеном Деславом, Олександром Сушком, тексти біографій Григорія Скегара, Данила Лалкова; газетні вирізки про вибори в Галичині 1928 р., фінансові документи, програми Українського народного дому в Вінніпезі, статут та підготовчі матеріали Товариства українських журналістів і письменників у Канаді (1923), товариств “Рідна школа” та “Рідна лікарня” у Львові.

Майже десятилітнє перебування Івана Боберського в Канаді, спершу як представника уряду ЗУНР та Українського Червоного Хреста (1920–1924 рр.), згодом голови компанії “Трансатлантик”, яка опікувалася еміграцією та поселенням українців (1924), та керівника українського відділу пароплавної компанії “Кунард” (1925), його співпраця з Асоціацією добробуту українських емігрантів Св. Рафаїла в Канаді зумовили наявність у колекції відповідних документальних комплексів. Це списки українців у Канаді та США, листування Дипломатичного представництва ЗУНР у Канаді, адреси українців у Канаді, листування щодо переселенських організацій і міграційних товариств (у тому числі “Трансатлантик”), документація про подорожі до Європи, листування Товариства опіки над українськими переселенцями ім. Св. Рафаїла (1952) про організацію переїзду

українців з Чернівців до Монреаля в бюро компанії “Кунард” та інші справи щодо опіки над емігрантами, анкети, реклами, списки, бюлетені, звіти про кількість родин, які виявили бажання приїхати до Манітоби (1927–1928 рр.), тощо.

Колекція визначного військового і політичного діяча, коменданта УВО і Голови Проводу українських націоналістів Євгена Коновальця (1891–1938), передана до осередку його дружиною Ольгою Федак-Коновалець, включає різноманітні матеріали (документи і речі музейного характеру): посвідку для вступу на сесію Ліги Націй (1932), залізничні квитки, листівки з дописами, візитівки Дмитра Андріївського, Миколи Сціборського, Володимира Мартинця, вітальні листівки Михайла Світличного, Зенона Кузеля, Михайла Селешка, меню з італійських ресторанів (1932), повідомлення про смерть Федора Короліва 14 лютого 1935 р., листування 1920–1921 рр. з Дмитром Донцовим, Романом Дашкевичем, Іваном Рудницьким (частина епістолярію була повернута сподвижникам Євгена Коновальця), статут Європейського об’єднання української еміграції, візитівки Осипа Назарука, Івана Рудницького, Володимира Старосольського, Арнольда Марголіна, Володимира Шухевича; паспорт Євгена Коновальця, бланк Посольства ЗУНР у Відні, концепція організації “Молода Галичина”, заява Західноукраїнської територіальної групи в справі виходу галичан і буковинців зі Всеукраїнської національної ради (1929–1930 рр.), комплекти примірників часопису “Сурма” (1927–1932), “Літопису Червоної калини” (1935–1939), книги з бібліотеки Євгена Коновальця, а також 9 італійських монет, гаманець, квитки, стрічки з його могили, посмертна маска, відреставрована 1975 р. відомим скульптором Леонідом Молодожанином (Лео Модем).

Документи про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії: накази, телеграми, фінансові документи, випуски бюлетеня пресового бюро місії (1920); статті на політичні теми, вирізки з газет про Україну збереглися у фонді Євгена Онацького. Цінним джерелом до історії дипломатії є машинопис двох його спогадів “Сторінки з Римського щоденника” (1920, грудень – 1935; 1936–1943). Результати його діяльності як ученого-етнолога відображає машинопис “Енциклопедії символів, вірувань і обрядів українського народу” (2 томи), яка була інкорпорована до “Малої Енциклопедії”. Збереглася у фонді й брошура Любомира Винара “Євген Онацький – чесність з нацією: 1894–1979”.

Відомості про режисера і оператора, котрий зняв перший експериментальний звуковий фільм “Марш машин”, удостоєного нагороди “Оскар” за найкращий фільм європейського кіно 1938 р. – “Війна духів”, – уродженого киянина Євгена Деслава (Слабченка) (1898–1966) збереглися в його фонді. Важливим етапом свого життя він вважав роботу дипломатичного кур’єра в МЗС УНР упродовж 1919–1921 рр. Перлиною його колекції є незавершений машинопис праці “Дипломатична історія України” (1964) з ілюстраціями (картами, схемами, фото, макетами обкладинок) – перша спроба створення синтетичної історії української дипломатії. Лише окремі ілюстрації (фото співробітників українських дипломатичних місій) були надруковані в Історичному календарі-альманасі “Червона калина” за 1939 р.

Надзвичайно цікаві спогади про Київ збереглися у фонді письменниці Докії Гуменної (1904–1996), авторки роману “Діти Чумацького шляху”, разом із машинописами її повісті “Мана”, сатиричної комедії “Епізод із життя Європи Критської”, роману “Гніздо над безоднею” та матеріалами до нього, виданням “Вічні вогні Альберти” (Едмонтон, 1959).

У колекції інженера, журналіста, провідного члена ОУН і УСГ Михайла Селешка (1901–1981) істотне джерельне значення мають машинописи статей на політичні теми: “Націократія”, “Історичний розвиток конфліктного процесу”, “Докладне визначення наших кордонів”, “Три воєнні роки ОУН”, “Так було – так буде”, звіт Романа Сушка про проведення табору, листівки бойового фонду ОУН, “Начерк курсу для командира стрілецького куріня”, тексти радіопередач 1939 р. радіо Відень-Братислава, листування Володимира Сікевича з управою Української Стрілецької Громади про організацію виступів генерала перед членами громади, підготовку вілею його військової служби, публікацію споминів (1933–1941), видання Відділу інформації Центрального представництва української еміграції в Німеччині, примірники “Бюлетеню Націоналістичної пресової служби” (1939–1940), “Лекторату закордонної преси” (1939–1940), “Української фаланги” (1950).

Крім фондів особового походження в архіві Осередку української культури і освіти зберігаються фонди українських установ і організацій. Зокрема, цінним джерелом для вивчення історії еміграції є фонд Асоціації добробуту українських емігрантів Св. Рафаїла в Канаді (1925–1938), де відклалися справи емігрантів, яким надали допомогу при їзді до Канади.

Унікальні світлини й негативи зберігаються в колекції фотодокументів (75 тис. фото), які відтворюють життя українців як на батьківщині, так і в еміграції, переважно в Канаді. До таких слід віднести фото Олени і Михайла Теліг, батька і матері Михайла Теліги. Крім фотографій, збереглися окремі документи Олени Шовгенів (свідоцтво про закінчення повного курсу 7 кл. реальної школи на Українських матуральних курсах в м. Подебради від 26 жовтня 1923 р., рукопис вірша “Вже тисячі разів я допивала келих”, лист від Мілени Рудницької та Олени Шепарович до Олени Теліги у справі видання журналу “Українська жінка” від 19 листопада 1934 р.) та Михайла Теліги (диплом інженера-садівника, виданий Українською сільськогосподарською академією в Подебрадах 8 червня 1929 р., посвідчення про півкурсів іспити агрономічно-лісового факультету УСГА, іспитові свідоцтва Михайла Теліги, посвідчення Михайла Теліги про освіту 8 класів в Українській гімназії ім. Тараса Шевченка в Калішському таборі інтернованих у Польщі).

В окремій колекції зберігаються 64 рукописи, подані на конкурс спогадів, оголошений для українців на еміграції в Європі в 1947–1948 рр. Осередком української культури і освіти (голова конкурсної комісії – Дмитро Дорошенко). Різні за художніми особливостями, але однаково емоційно насичені, спогади (в багатьох випадках підписані псевдонімами) відтворюють найтрагічніші віхи історії України: Друга світова війна, сталінський терор, голодомор. Це рукописні й машинописні тексти, обсягом від кількох аркушів до сотень сторінок, написані

на картках, окремих аркушах або в зошитах, об'єднані спільним бажанням зафіксувати правду про ті чорні дні. Відзначені першою премією спогади Федора Пігідо-Правобережного “П’ять років, або «Великая Отечественная война СССР», роки 1941–1945” опубліковану Вінніпезі 1954 р.; близько півстоліття по тому – у київському видавництві “Смолоскип” (2002) Другу премію отримав Степан Гребенківський за твір “Між серпом і молотом або поза межами основних прав і вольностей людини: Записки і спомини про ситуацію в Західній Україні в часі 1 вересня 1939 р. до 31 березня 1947 р.”. Поза тим, на публікацію заслуговують й інші свідчення, наприклад, Олекси Вороніна про знищення більшовиками 400 в’язнів під Харковом у жовтні 1941 р. (між іншими загинув видатний поет Володимир Свідзінський); Ганни Кашинської про голод на Дніпропетровщині 1932–1933 рр., Івана Зозулі “Правда про колгоспи”, Поліка Ціпкала “Чорні дні Єжовщини”, Дмитра Солов’я “Розгром Полтави”, Дмитра Гонти “Друкарство Західної України під час окупації”, спомини Андрія Яковлева та ін.

Серед документів колишнього голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерала Володимира Сікевича збереглися машинопис його спогадів, фото з членами ювілейного комітету нагороди генерала Сікевича: Пропам’ятний хрест УГА; Хрест Симона Петлюри; карта України; листування з різними установами та особами про організацію поїздок генерала Сікевича з доповідями, вирізки з газет.

У Колекції карт осередку зібрано 350 арк. карт за 1550–1990 рр., у тому числі 100 картографічних праць видатних європейських картографів початку XVI–XIX ст.

Загалом збережені в архіві осередку колекції відомих українців (Василя Авраменка, Івана Боберського, Докії Гуменної, Стефана Дзюби, Олександра й Тетяни Кошиців, Павла Маценка, Микити Мандрики, Євгена Онацького, Богдана Панчука, Євгена Храпливого, Михайла Марунчака та ін.), українських установ і організацій (Світової федерації українських політичних в’язнів, Центрального українського допомогового бюро в Лондоні (Велика Британія) та ін.) містять цінну (почасти – унікальну) інформацію з історії українських визвольних змагань 1918–1920 рр., української дипломатії, міжвоєнної та повоєнної еміграції, культурного і громадського життя українців у Канаді.

Цінні фонди, крім архіву, мають бібліотека та музей осередку Бібліотечне зібрання включає збірки Олександра Кошиця, Євгена Коновальця, Павла Маценка, Юрія Лісового та інших відомих українців і налічує понад 40 тисяч томів, 10 тисяч періодичних видань та понад 400 назв українських часописів Північної й Південної Америки, Європи й Австралії. У музеї осередку зберігається і експонується близько 8 тисяч предметів (ікони, військові відзнаки, музичні інструменти, керамічні вироби, вишивки, обрядові хліби, народний одяг, писанки), привезених до Канади іммігрантами різних часів та зібраних уже в Канаді.

Другою недержавною архівною установою у Вінніпезі є *Архів УВАН і Військово-історичний музей-архів*, основу фондів якого складають документи УВАН у Канаді та збірка Українськовоєнно-історичного інституту. Остання надійшла до Вінніпега з Торонто відповідно до угоди між інститутом у особі Миколи

Битинського та Українською Вільною Академією Наук у Канаді від 2 жовтня 1969 р. Обов'язки директора музею підполковник Армії УНР Битинський прийняв від генерала Садовського в жовтні 1967 р., за два місяці до смерті генерала. Микола Битинський (тоді в ранзі майора) і генерал Михайло Садовський разом із майорами Захаром Іванишиним, Григорієм Маслівцем, Василем Філоновичем, підполковником Яковом Дзябенком, полковником Миколою Стечишином для “увічнення пам'яті про збройну визвольну боротьбу за державність України” у травні 1948 р. створили Український воєнно-історичний інститут (УВІ), обравши довічним його керівником генерала Садовського. До збирання матеріалів і написання спогадів для музею та архіву інституту було залучено широке коло колишніх старшин і вояків армії УНР (спочатку в Німеччині, а з переїздом Михайла Садовського до Канади 1950 р. – на Північноамериканському континенті). Архів інституту тривалий час зберігався в приватному помешканні його керівника в Торонто. Обговорювалося питання щодо переміщення його до Державного музею в Торонто, УВАН у Нью-Йорку чи Музею в Баунд-Бруці, Народного дому або Інституту Св. Володимира в Торонто, Державного центру УНР. Після смерті Михайла Садовського збірку було спочатку переміщено до будинку Української православної громади при Катедрі Св. Володимира в Торонто, а в січні 1970 р. – до приміщення Української Вільної Академії Наук у Вінніпезі. 22 січня 1981 р. його відкрито під назвою Військово-історичний музей і архів УВАН. Упродовж 2002–2006 рр. Софія Качор здійснила детальний опис архіву ВІМА.

Збірка включає документи, пов'язані з діяльністю інституту впродовж 1948–1969 рр.: протоколи Президії (Дирекції) УВІ, офіційне листування, статут (заповіт) основоположників інституту (1949), документи про передавання майна інституту до УВАН у Канаді, фінансові документи, інвентарні книги музейних експонатів і бібліотек видання інституту, списки осіб, які передали йому музейні експонати, архівні документи.

Складовою частиною зібрання є архів генерала Садовського, до якого належать особисті документи військового і громадського діяча, тексти статей, доповідей, листування з Михайлом Єремєєвим, Василем Авраменком, Микитою Мандрикою, Всеволодом Петровим, Володимиром Сікевичем, Олександром Шульгиним, Андрієм Жуком, Матвієм Стаховим, Володимиром Дорошенком та ін., документи про заснування нагороди “Хрест Симона Петлюри”, грамоти, бланки, матеріали з таборів переміщених осіб, документи про Українську Національну Раду, про діяльність Української Православної Церкви.

Результатом наполегливої збирацької роботи переважно Д. Микитюка та опрацювання матеріалів О. Навроцьким став масив біографій учасників визвольної боротьби, старшин Армії УНР. Біографічні матеріали містять цінні відомості про життя і діяльність багатьох визначних громадських та політичних діячів: Євгена Бачинського, Івана Боберського, Петра Болбочана, Володимира Винниченка, Семена Вітвицького, Миколи Вояківського, Габсбург-Льотрігена, архієпископа Вільгельма (Василя Вишиваного), Володимира Кубійовича, Ісаака Мазепи, Андрія Левицького та ін.

Заслугує на увагу збірка матеріалів про Симона Петлюру: газетні вирізки, оголошення про вшанування пам'яті Головного Отамана військ УНР, фотографії, листівки та листування з Ольгою Петлюрою.

Окрему групу матеріалів складають рукописні та машинописні спогади учасників визвольної боротьби, які активно збирав УВІ: спомини Л. Биковського, М. Битинського, С. Волинця, П. Зайцева, М. Крата, М. Лівницького, В. Петрова, У. Самчука, М. Угриня-Безгрішного, Л. Шанковського та ін.

Книжкове зібрання представлено раритетними виданнями ветеранських діаспорних організацій та таборів переміщених осіб у Німеччині: журнали, тижневик "Воля" (Відень, 1920), "Літопис Червоної калини", воєнно-літературний журнал "Табір" (Варшава, 1924–1937), "Український скиталець" (1922) та інші; військові підручники, статuti, календарі, альманахи, серійні видання тощо.

В акті приймання-передавання, підписаному 2 жовтня 1969 р., УВАН зобов'язалася передати майно архіву-музею "в слухний час" до України. А на випадок ліквідації УВАН передбачалося передати музей "відповідній авторитетній інституції". Від середини 1990-х рр. Музей збройних сил України веде переговори з ВУАНу Канаді про передачу колекції. Однак з точки зору цінності архіву УВІ це питання не може розглядатися без участі українських архівістів.

Архів Української Православної Церкви в Канаді від кінця 1990-х рр. відомий українським дослідникам як місце зберігання архіву митрополита Іларіона (Івана Огієнка) завдяки активно передрукованому опису цього зібрання, укладеному Володимиром Сеньчуком. У складі архіву митрополита Іларіона, який, згідно з його заповітом, має колись повернутися в Україну, – його особисті документи біографічного характеру, автобіографії, щоденники, документи про стан здоров'я, бібліографія його богословських праць, епістолярій (листи близько 500 респондентів), матеріали про Українську Православну Церкву в Канаді та Америці, Українську Греко-Православну Церкву в Канаді; матеріали, пов'язані з випуском журналів "Рідна мова", "Слово істини", "Наша культура", "Віра й культура" та діяльністю видавництва "Наша культура", документи про переклад Біблії, творчі матеріали, картотека "exlibris", мапи, твори митрополита Іларіона, книжки, газети, бюлетені, дисертації, брошури, статті, вирізки тощо.

Втім, архів митрополита Іларіона – лише частина цінного зібрання Архіву Української Православної Церкви в Канаді. За складом документи, які зберігаються в архіві, офіційного й особового походження, представлені листуванням, наказами, фотодокументами, протоколами, творчими матеріалами, поділяються на такі групи: 1) архів церковної адміністрації (документи, що відображають діяльність консисторії, комітетів, комісій) та канцелярії; 2) архіви митрополитів: Іларіона (Івана Огієнка), Андрея (Григорія Метюка), Василя (Василя Федака); 3) архіви першоієрархів та голів Президії Консисторії УПЦ у Канаді: значний обсяг мають фонди о. Савчука (Семена Савчука) – голови Президії Консисторії УПЦ від 1920-го до 1950-х рр., першого головного редактора "Вісника УПЦ", створеного 1924 р.; о. Кудрика (Василя Кудрика) – редактора "Вісника УПЦ" у 1941–1960 рр.; 4) архіви священників: о. Тимофія Міненка, о. Федора Керницького, о. Івана Сенченка; 5) архіви церковних громад, де зберігаються сертифікати

приналежності до Української православної церкви пр. Троїці (м. Вінніпег); 6) архіви активних діячів громад та членів консисторії М. Ревуцького, Івана Рубашевського, Василя Іваника та ін.; 7) метричні книги УПЦ у Канаді (від громад і округів); 8) документи церковних соборів (1918–2005); 9) документи, пов'язані з діяльністю видавництва УПЦ у Канаді та редакції “Вісника УПЦ”, функціонуванням крамниці церковних речей. Більшість фондів архіву не мають довідкового апарату, що практично унеможливує їх для дослідників, хоч джерельне значення цих матеріалів незаперечне.

Рукописи релігійної тематики із книгозбірні митрополита Іларіона (118 рукописів і стародруків XVI–XIX ст., серед яких три примірники “Ключа розуміння” Галятівського “Острозька Біблія” (1581), два примірники “Лексикону словенороського” Памви Беринди, перевиданого 1653 р., та ін.) склали основу колекції кирилических рукописів та стародруків *Колегії Св. Андрея при Манітобському університеті*. Повний список рукописів і стародруків з детальними описами книг бібліотеки Колегії, підготовлений Раїсою Мороз, опубліковано 2002 р.

Досить різноманітний і склад *Архіву Української католицької архієпархії у Вінніпезі*. Тут у фонді блаженнішого кардинала Йосифа Сліпого збереглися документи з інформацією про відзначення першої річниці смерті бл. кардинала Йосифа Сліпого (1994); стислий життєпис патріарха; програма відвідин патріархом Йосифом Канади; заява кардинала про листування між московським патріархом Піменом і папою Іваном Павлом II із заявою про обстоювання ідентичності і прав Української Церкви; листування з митрополитом Кир Максимом Германюком (1972) та ін.; з Українським пресовим бюро щодо бюлетеня “Вісті з Риму”; з Українською Греко-Православною Церквою в Канаді; запрошення на концерт на честь кардинала Сліпого, оголошення; брошури, фото, вирізки з газет, примірники італійських журналів та газет із публікаціями про кардинала Сліпого.

У фонді митрополита Андрея Шептицького відклалися оголошення про концерт на пошану митрополита у Вінніпезі (2 грудня 1984 р.); листи (25 од.), записки, телеграми митрополита Шептицького (1907; 1914–1915; 1921–1923) до єпископа Микити Будки; листи Августина Волошина до митрополита Шептицького (1923); вирізки з газет про діяльність митрополита; матеріали допису до газети “Die Zeit” (25 липня 1985 р.); лист пресою. А. Кішки про підготовку популярної праці про митрополита Шептицького (1986).

В окремих фондах зберігаються документи митрополита Максима Германюка, єпископів Микити Будки (1913–1929, 3 коробки), Василя Ладики (1929–1956, 6 коробок), Михаїла Гринчишина, о. Семена Їжака, Канадської апостольської делегації (1914, 2 коробки), Католицького церковного об'єднання (1920, 1 коробка), Місіонерської організації св. Йосафата (1943–1968, 1 коробка), Української католицької жіночої ліги (1930-і рр., 1 коробка), архів Інституту-заповідника Маркіяна Шашкевича в Вінніпезі та ін.

З відкриттям 1949 р. в Університеті Манітоби Департаменту славістичних студій у *Центральній бібліотеці ім. Єлизабет Дафу* університету було засновано слов'янську збірку, що включає колекцію манускриптів та рідкісних книг,

зібрання Ярослава Рудницького – переважно вирізки з газет, що стосуються питань україністики й славістики, колекція родини Володимира Климкова за 1917–2000 рр. Серед найцінніших екземплярів колекції – кириличні манускрипти, зокрема, знайдений у 1902 р. Олександром Колесою “Пом’яник з Городища” (1484–1737) з Волині. Загалом, згідно з реєстром, підготованим довголітнім головою Славістичної колекції при Манітобському університеті Сергієм Мухиним, вона налічує 56 тисяч позицій.

До найновіших архівів, заснованих у Вінніпезі, належить створений 2003 р. при відділі архіву та спеціальних колекцій Університету Манітоби **Архів досвіду канадських українців**. Його мета полягає у збиранні документів офіційного та особового походження про поселення українців, українські організації, видання і видавництва, танцювальні групи, що відображають життя українців у Канаді. Надалі планується об’єднання фондів архіву з бібліотечною славістичною колекцією й створення в Манітобському університеті дослідного центру українського життя та українського внеску в культурне, політичне й економічне життя Канади. Архів поповнюється документами визначних манітобців українського походження Марії Вавриков – першої в Канаді судді-жінки українського походження, Михайла Іванчука – інспектора манітобських шкіл та дослідника українських поселень у Канаді; Володимира Климкова – диригента хору ім. О. Кошиця, професорів та викладачів Університету Манітоби: Ярослава Рудницького – професора слов’янської лінгвістики й голови Департаменту славістики (1949–1975), Ярослава Розумного – професора української літератури й голови того ж департаменту (1976–1989), Олександра Барана – професора історії, Іроди Гарнавецької – професора української філології, Стелли Гринюк – викладача історії, Роберта Климаша – відомого професора-фольклориста та інших.

Українські архіви в провінції Альберта

У найзахіднішій з трьох степових провінцій Канади – Альберті – мешкає близько 10% всього українського населення країни (285725 осіб). Саме сюди 1891 р. прибули з галицького села Небилова перші українці Іван Пилипів і Василь Єленьяк. Поселившись у околиці Брудергайм, за 80 км на північний схід від Едмонтона, вони фактично започаткували першу хвилю української еміграції до Канади. Зі створенням 1975 р. поблизу Едмонтона етнографічного музею “Село української культурної спадщини” будинок Івана Пилипіва отримав у ньому друге життя як яскраве джерело матеріальної культури перших українських поселенців. А між тими роками були десятиліття надто складного освоєння українцями канадських прерій і нестримного бажання зберегти свою національну ідентичність, корчування непрохідних лісів і заснування поселень з неканадськими назвами – Згода, Мирнам, Борщів, Нью-Київ, створення духовних острівців українства, плекання рідномовних традицій і рівноправного входження в канадське суспільство, прийняття канадського стилю життя з українською душею.

Створений 1962 р. **Провінційний архів Альберти** зберігає досить репрезентативний масив документів, інформація яких відтворює діяльність українців та українських установ і організацій в Альберті упродовж століття. Це один із

найбагатших на українські зібрання державних архівів Канади. Тут зберігаються колекції знаних українців Альберти, фонди українських установ та організацій, багата фотоколекція – своєрідний фотолітопис українського життя в Канаді. Серед фотозбірок інтерес мають документи усної історії – записи інтерв'ю з українськими поселенцями, колекції записів української музики.

Фотографії зібрані у фотоколекції відтворюють різноманітні сюжети – це українські ткані вироби, Український фестиваль у Вегревіллі та пам'ятний знак писанки, українці у традиційних костюмах, українське весілля, українські школи і церкви, австрійські військовополонені українці (1915). Унікальні фотодокументи зібрано в колекції фотографа Миколи Гавінчука, який у своїх роботах зафіксував життя українців у преріях упродовж 1920–1950-х рр. У фондах архіву зберігся знімок найстарішого українського будинку (1890), фотовідомих українських родин: Гавреляків, Шевчуків, Жуковських, Демчуків та ін.

Окрім родинних фото, Провінційний архів має багаті родинні фонди (Панчуків, Стецьків, Шандро, Немирських, Варав та ін.) та фонди особового походження: Джона Соланича, Петра Зварича, Марії Лобай, Петра Саварина, Михайла Хом'яка, Трифона Федорука та ін. Надзвичайно цінним джерелом історії поселення українців у Канаді є спогади громадського діяча, автора і видавця читанки “Помічник для малих школярів до ужитку в початковій шкільній науці в Альберті і Саскачевані” (1911) Петра Зварича та першого поштаря і автора назви першої слов'янської назви пошти (“Восток”) у Канаді – Федора Немирського, який прибув до Канади навесні 1896 р. і поселився в околиці Една-Стар. У фонді Петра Зварича збереглося його листування з Ольгою Войценко за 1956–1961 рр. про підготовку публікації в газеті “Український голос” спогадів та її відхилення. Відтоді це цінне джерело було опубліковано українською (Вінніпег, 1976) і англійською (Едмонтон, 1999) мовами.

Цікавий комплекс документів відклався у фонді журналіста, адвоката, громадського діяча Михайла Хом'яка (1905–1984). Йдеться про листування з Володимиром Кубійовичем про створення в Канаді спеціального центру українських студій, проект праці Комісії НТШ для дослідження життя і творчості митрополита Андрея Шептицького (в т. ч. підготовка споминів про митрополита та створення його архіву-музею), листи В. Кубійовича до М. Хом'яка, П. Саварина та ін.; листування Михайла та Лесі Хом'яків із митрополитом Андреем (Григорієм Метюком), з композитором проф. Андрієм Гнатишиним. Загалом листування є найціннішою частиною цього фонду, до складу якого включено переважно друковані матеріали (газети, бюлетені тощо), фотодокументи поштові картки, кредитні картки.

До інформаційно насичених фондів належить фонд адвоката, визначного громадського і політичного діяча Петра Саварина. Це одне з останніх надходжень Провінційного архіву. У фонді зберігається листування з родиною Олеса Гончара, текст реферату Петра Саварина “Олесь Гончар – доктор Альбертського університету, або десятиденна «подорожу казку»”, інші тексти його доповідей, виступів та статей; машинопис реферату Трембіцького “Дипломатичний корпус в Українській Державі в 1917–1919 рр.”, бібліографія праць Трембіцького, документи

пов'язані з творчою діяльністю співака Ярослава Щура: листування П. Саварина з Я. Щуром та ін.

Фонди офіційного походження в Провінційному архіві Альберти представлені фондом Українського греко-католицького об'єднання, Українських жіночих благодійних організацій, Едмонтонського відділення КУК, Українсько-канадського архіву-музею, журналу Федора Немирського "Про еміграцію", Української молодіжної асоціації та ін.

Цінні колекції архівної україніки зберігає *Архів Університету Альберти*. Тут переважно акумульовано колекції професорів університету. Якова Маковецького (збереженою частиною архівної колекції ОУН (мельниківців)), Всеволода Голубничого (рукописи, машинописні тексти та відбитки праць про радянську регіональну економіку українсько-російські економічні відносини, українську економічну та політичну історію тощо), соціолога, вченого, громадського діяча Богдана Казимири (копії документів з віденських та варшавських архівів щодо еміграції українців до Канади у 1896–1914 рр.), Бориса Левицького (тексти газетних та журнальних статей, доповідей, особисті документи), Івана Лисяка-Рудницького (листування з науковцями, колегами, з матір'ю Міленою Рудницькою, нотатки та магнітофонні записи, нотатки до конференцій та промов, тексти лекцій, підготовчі матеріали до наукових праць), визначного географа, дослідника українських поселень у Канаді Івана Теслі (копії з австрійських архівів щодо українців, інтернованих в австрійських таборах, за 1914–1918 рр.).

Колекція Товариства українців у Великобританії містить документи Товариства українців у Великобританії періоду 1945–1952 рр., що стосуються допомоги українським переміщеним особам та європейським добровільним робітникам. Колекція Канадського Інституту Українських Студій відтворює історію створення і функціонування установи.

Поруч із державними інституціями в Едмонтоні функціонують громадські установи пам'яті, багатоаспектна діяльність яких засвідчує не лише активність українського життя в Альберті, а й шанобливе ставлення до українських традицій, історії та культури українців.

Понад чверть століття виконує свою високу гуманітарну місію заснований групою відомих підприємців з української громади в Едмонтоні на чолі з Григорієм та Стефанією Йопамики *Українсько-канадський архів-музей Альберти (УКАМА)*. Створена з метою збирання документальних свідчень про життя перших українських переселенців у Канаді та збереження історії культури канадців українського походження в листопаді 1971 р. як Українсько-канадський історичний музей-архів, ця громадська установа свою сучасну назву офіційно отримала в жовтні 1972 р. зі схваленням її статуту провінційним урядом Альберти. Складовими фондів УКАМА є архів, музейна та бібліотечна збірка.

Формування фондів архіву відбувалося завдяки цілеспрямованому збиранню документів, що стосуються українського культурного й громадського життя в Альберті, під час спеціальних пошукових поїздок родини Йопамики та їхніх однодумців, а також завдяки передаванню на зберігання до УКАМА фондів особового та офіційного походження. Відтак архівна збірка УКАМА набула колекції знаних

репрезентантів української громади: першого етнічного українця у федеральному парламенті Канади Михайла Лучковича, видатного українського оперного співака Михайла Голинського, сотника Українських Січових Стрільців та відомого художника Юліяна Буцманюка, колишнього в'язня нацистського концтабору Аушвіц у роки Другої світової війни Івана Лаголи, відомого українського художника з Кракова професора Лева Геца, громадського діяча і підприємця Дмитра Куп'яка, відомого журналіста і громадського діяча Володимира Дідука та ін. Важливе значення для дослідження внеску українців у розбудову канадського суспільства мають фонди українських установ та організацій: Української піонерської асоціації Альберти, відділу НТШ на Західну Канаду, едмонтонського відділу КУК, Української суспільно-харитативної служби, Клубу українських професіоналістів і підприємців в Едмонтоні, Українського музичного товариства в Альберті, батьківського Комітету сприяння українській освіті в Альберті та ін. Унікальна колекція фотодокументів (понад 5000 од.) містить інформацію про українське піонерське життя в Альберті, різноманітні святкування та діяльність громадських організацій протягом XX ст., архітектуру українських церков і народних домів, про участь українців у канадській армії в роки Другої світової війни, визвольну боротьбу польську пацифікацію, більшовицький та німецько-нацистський терор в Україні, відомих українських письменників і художників. Досить повною та різноманітною є фоноколекція музичних творів українських композиторів.

Упорядкування накопичених матеріалів розпочалося на початку 1990-х рр. Значний внесок у наукове опрацювання архівних фондів УКАМА зробив д-р Олександр Макар. Найпоширенішою формою використання архівної інформації в УКАМА є експозиційна діяльність. Тут систематично відбуваються документальні виставки на історичні теми – про українців у Канаді, про минуле України, про українських піонерів в Альберті, а також виставки книжкових та мистецьких творів.

Істотно наукове, історичне і культурне значення має велика колекція (понад 300 назв) українських часописів, що виходили в Альберті та інших канадських провінціях, у США, Бразилії, Аргентині, Австралії, європейських країнах, в Україні та Китаї, у тому числі – раритетні видання: українські газети з Маньчжурії з 1930-х рр., Карпатської України 1938–1939 рр., газети періоду Другої світової війни тощо.

Бібліотечне зібрання УКАМА налічує понад 20000 томів, у тому числі два Євангелія першої половини XIX ст., видані Ставропігійським інституту Львові, Біблія 1751 р., цінні видання, що друкувалися в Західній Україні на початку XX ст. та у міжвоєнний час, еміграційні видання з Європи та Північної Америки, збірку театральної літератури та ін.

До найновіших громадських архівних установ Альберти належить **Український фольклорний архів Богдана Медвідського**, що функціонує у Центрі українського канадського фольклору імені Петра і Долорес Кулів при Альбертському університеті. Цей своєрідний науково-освітній та культурний центр засновано з ініціативи відомого вченого, ініціатора створення в Університеті Альберти кафедри української культури та етнографії, проф. Богдана Медвідського як зібрання

документів і видань, що відображають розвиток духовної культури Канади, України та інших країн і становлять повноцінну джерельну базу для дослідження українських народних традицій. Очевидно, створенню центру сприяли як мінімум два чинники. По-перше, переконання проф. Медвідського тому, “що архів і бібліографія – це найважливіші знаряддя для науковця будь-якої дисципліни”⁴⁹. По-друге, досвід функціонування фольклорного архіву в Лавальському університеті в Квебеку та Канадського осередку вивчення народної культури поблизу Оттави. Основу фондів Українського фольклорного архіву було закладено 1977 р. першими проектами польових досліджень, здійснених студентами, які вивчали під керівництвом проф. Медвідського фольклор канадських українців і записували різні жанри від безпосередніх носіїв традиції. Упродовж своєї багатогранної науково-викладацької та науково-організаційної діяльності в Альбертському університеті (1971–2002) проф. Медвідський запровадив Українську фольклорну програму, результатом якої стали великі масиви аудіовідеодокументів та документів усної історії. Надалі основним джерелом поповнення фондів архіву стали приватні пожертвування від проф. Богдана Медвідського, д-ра Роберта Богдана Климаша, Василя Гіни, Юрія Паленка, Кена Гуцуляка, д-ра Андрія Нагачевського, родини Мельничуків. Офіційне відкриття архіву відбулося 2001 р. У 2003 р. архів було перейменовано на честь Богдана Медвідського.

Зібрання архіву включає понад 35000 одиниць, серед яких документовані результати польових досліджень з українського фольклору в Канаді (аудіо та відеодокументи), документи усної історії, рукописи, фотодокументи, програми досліджень, колекція грамплатівок, книги, часописи, журнальні та газетні вирізки. Зокрема, у збірці Богдана Медвідського акумульовано книги та часописи з питань етнології та етнографії; збірка Роберта Богдана Климаша містить звукозаписи українського канадського фольклору з експедицій 1964–1965 рр. по містах Саскачевану, Манітоби, Альберти, фільм про Великодні свята в місцевості поблизу Веллінгтона (травень 1973), записи тостів, обрядів, зроблені студентами під час експедиції 2000 р. та ін.; збірка родини Мельничуків включає 1200 платівок (на 33 об.) понад 150 фірм та незалежних виробників, понад 500 друкованих видань (книг, буклетів), рукописи на теми української музики (тексти народних пісень та їх обробки), танцю, народного мистецтва. Цінною складовою фондів архіву є збірки студентських та магістерських праць, де репрезентовано рукописи Христини Небожук, Согу Хонга, Наталії Шостак, Радомира Білаша та ін.

Різнманітними за змістом є збірки аудіодокументів (колекція грамплатівок 1920-х рр. та аудіозаписів 1960 р. – понад 800 альбомів і касет української музики) та відеодокументів (відеозаписи 1980-х рр. із польових досліджень українського фольклору в Канаді; понад 300 аудіовідеозаписів унікальне зібрання аудіовідеозаписів від українських общин в Румунії; відеозаписи українського танцю та ін.).

⁴⁹ *Медвідський Б.* Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті: контекстуальний аналіз // Західноукраїнський збірник. – Едмонтон, 1998. – Ч. 3. – С. 85.

У бібліотеці зберігається понад 7500 книг, журналів, газет українською і англійською мовами з різних аспектів історії та географії України, історії християнства, міфології, матеріальної та духовної культури

Важливе значення для вивчення історії української еміграції та перших українських поселень у Канаді має архівна збірка наукового відділу музею “*Село української культурної спадщини*”. Висунута групою альбертців українського походження на початку 1970-х рр. і підтримана Міністерством культури і багатокультурності та Міністерством громадських робіт Альберти ідея створення своєрідного пам’ятника українським піонерам Альберти була реалізована в концепції музею “живої історії”. У результаті ретельної пошукової роботи, що проводиться науковим відділом музею, тут зібрано колекцію інтерв’ю – документів усної історії, збірку технічної документації – креслень і планів, колекцію карт, тексти екскурсій.

Цінна збірка метричних та рукописних книг зберігається в *Архіві монастиря св. о. Василяна у Мондері*. Серед слов’янських манускриптів особливу цінність мають “Пом’яник”, датований 1720–1780 рр., стародрукований “Акафіст”, Євангеліє XVI ст., “Триодь” XV ст.

Деякі збірки, утворені в результаті діяльності українців чи українських організацій, зберігаються у *Відділі спеціальних колекцій університетської бібліотеки в Калгарі*. Тут у фонді Юрія Фіала зберігається близько 75 аудіодокументів та 4,4 м документів на паперових носіях.

Українські архіви Саскачевану та інших провінцій

Саскачеван – степова провінція Канади, між Манітобою і Альбертою, налічує понад 120000 мешканців українського походження. Розпочата 1896 р. еміграція до цієї провінції набула особливого розмаху в 1911–1914 рр. Нині найбільше українців мешкає в Саскатуні (близько 35000) та столиці провінції Ріджайні (понад 23000).

Університет Саскачевану був першим вищим навчальним закладом у Канаді, який запровадив курси української мови та літератури. Першим головою Відділення слов’янських студій цього університету від створення 1945 р. до 1975 р. був відомий учений, автор українсько-англійського словника, перший українець, обраний членом Королівського товариства Канади (1964) – Костянтин Андрусишин (1907–1983). 1999 р. тут було засновано Центр дослідження української культурної спадщини. Архів університету зберігає окремі фонди українського походження. Це невеликі збірки Дмитра Стрийка, Костянтина Андрусишина (1927–1982; 14 м), товариства “Альфа–Омега” (1930–1971; 2 м) та ін. Деякі українські збірки зберігаються в архіві та спеціальних колекціях Університету Ріджайні: документи Дона Проча (1963–1988; 36 см), Біла Бобчука (1955–1989; 2 м) та ін.

Українські збірки *Провінційного архіву Саскачевану* мають переважно невеликий обсяг – від 55 см до 6 мм. Однак і тут зберігається цінна інформація. Так, у фонді Михайла Стецишина (1961; 12 см) містяться спогади про життя в Канаді, зокрема про історію Української греко-православної церкви в

Саскачевані. Текст записано українською мовою з оригінальної плівки, яку мав у своєму розпорядженні Стечишин, згодом перекладено англійською. Широко представлено родинні фонди Гарбузів (6 мм), Ослових (7 мм), Данкових (1,3 см), Лозинських (3 см), Дутків (2 см), Олексієвих (1,5 см) та ін. До найбільших за обсягом фондів належать збірки Евангеліни Маріанни Білокур (1943–1990; 6,2 м), мікрофільмовані фонди Василя Лозовчука (1928–1970; 1,5 м) та Генріха Еппа (1870–1895; 4 м). Фонди українських установ та організацій репрезентовано збірками Української культурної асоціації (1932–1992; 3 см); Української греко-православної церкви; Української католицької церкви; Провінційної ради КУК у Саскачевані; Українського дому для людей похилого віку С. Джозефа, Українського музею в Канаді, Канадського інституту українських студій Університету Альберти, Української православної церкви всіх святих у Саскатуні, Королівського канадського легіону та ін.

Окремі збірки, утворені канадцами українського походження або українськими установами і організаціями Канади, зберігаються в університетських бібліотеках та міських архівах інших провінцій, де мешкають українці. Як наголошувалося в підсумковому документі вінніпезької конференції 2003 р., присвяченої стану українських архівних зібрань у Канаді, найменше уваги цій проблемі приділяється в провінції Квебек, де мешкає понад 24000 українців, та Атлантичних провінціях: Нью-Брунсуіку, Ньюфаундленді Лабрадори, Новій Шотландії, острові Принца Едуарда (загалом понад 9000 українців). Не набагато краще організовано справу зберігання архівної спадщини української громади в Британській Колумбії, де мешкає близько 180000 осіб українського походження. Провінційний архів Британської Колумбії, що входить до складу Королівського музею Британської Колумбії, не має серед своїх фондів (за винятком статистичних відомостей) документів, що відображають українське життя в провінції. Спроби упорядкування таких документів робилися Товариством ім. Івана Франка. Деякі документи зберігаються в архіві Університету Вікторії (папери Жанет Макжилльве, 1922, 2 м; Люка Стендerta, 1948–1955, 2 см у фонді Об'єднаної церкви Канади) та Архіві м. Ванкувер (фонд Михайла Гуцуляка, 1947–1984; 1 м). Ці розрізнені фонди переважно включають фото- та аудіодокументи, вирізки з газет та журналів. Упорядкування та дослідження таких матеріалів уможливить максимальне розширення джерельної бази українознавчих студій і глибше вивчення історії поселення українців у Канаді та їхнього внеску в розвиток канадського суспільства.

Висновки

Стислий аналіз українських документних комплексів дає змогу зробити висновок про те, що Канада належить до країн, де у державних і недержавних архівах зберігається найбільший масив документів, які можна кваліфікувати як архівну та рукописну україніку. Канадський уряд і українська громада Канади забезпечили належну збереженість документів, пов'язаних із історією України,

українського народу та українців у Канаді. До багатьох важливих українських фондів і колекцій створено детальні описи, ознайомлення з якими можливе через мережу Інтернет. Державні архіви виконують замовлення дослідників з України на копіювання документів з різними носіями і надсилають їх замовникам. Тим самим знімається необхідність фізичного доступу до документів. Безпосереднім студіям українських науковців у канадських архівах сприяють спеціальні програми, започатковані Канадським інститутом українських студій на початку 1990-х рр. КІУСу належить також багато ініціатив щодо упорядкування та описування українських архівних фондів (“архівні програми” 1980-х рр., створення описів фондів, проведення конференцій з проблем українських архівів у Канаді тощо). Водночас в умовах постійного продукування в сучасному світі нових загроз архівній спадщині людства варто ставити питання про створення страхових копій найцінніших документних комплексів. Питання щодо повернення (в оригіналах або копіях) в Україну фондів українського походження або пов’язаних з історією України та українського народу, розгляд якого розпочався в середині 1990-х рр., має набути державного значення і вирішуватися на найвищому державному рівні. Лише тоді Національний архівний фонд України справді поповнюватиметься документами архівної україніки.

Донині в багатьох випадках істотною проблемою залишається забезпечення канадських архівів (як державних, так і недержавних) відповідно підготовленими фахівцями зі знанням української мови для впорядкування таких фондів. Це в свою чергу спричиняє формування інтелектуального бар’єру для користувачів архівної інформації через відсутність/недосконалість довідкового апарату. Вирішенню проблеми може сприяти запровадження спеціальних курсів для підготовки відповідних фахівців у межах університетських програм гуманітарних факультетів або розроблення і реалізація українсько-канадських проєктів із описування та створення довідкового апарату до українських архівних збірок.

Важливою, досі не вирішеною проблемою є підготовка довідника про архівну та рукописну україніку в Канаді та створення комплексної інформаційної бази даних про архіви українського походження, утворені етнічними українцями в Канаді та українськими установами й організаціями в Канаді, що відображають історію України та українського народу, внесок українців у розвиток канадського суспільства. Потреба в такому виданні та його електронній версії очевидна, оскільки лише повноцінна джерельна база може забезпечити об’єктивні дослідження. Джерельні комплекси, “винесені” переважно другою і третьою хвилями еміграції за межі України, містять надзвичайно цінну інформацію про ключові події української історії. У разі виключення їх з поля дослідження значно зменшуються шанси на об’єктивність висновків будь-якої серйозної праці. Фонди та колекції особового походження, утворені в діяльності українських емігрантів, дозволяють з’ясувати факти й дати, пов’язані з їхнім життям поза батьківщиною. Біоісторіографічні студії без доступу до такої інформації приречені на незавершеність. Фонди українських установ і організацій в Канаді є важливими джерелами до історії еміграції, внеску українців у розвиток канадського суспільства, українсько-канадських стосунків у різних галузях життєдіяльності суспільства.

З огляду на важливість такого проекту як для України, так і для Канади, слід говорити про видання довідника українською та англійською мовами. Його реалізація можлива лише спільними зусиллями українських і канадських фахівців. Об'єднання зусиль представників державних структур, громадських організацій і наукових кіл здатне забезпечити повноцінне дослідження архівної україніки, удоступнення інформації про неї і поповнення Національного архівного фонду України.